چار مقالا

سنڌي ناول، سنڌي ڊراما، سنڌي افسانه، سنڌي مضمون

مُحمّد اسماعِيل
عرساڻي

ونق پبليڪيشن
اُتمچند اٽي محله
حيدرآباد
(اولهه پاڪستان)

چار مقالا

سنڌي ناول، سنڌي ڊراما، سنڌي افسانو، سنڌي مضمون

مصنف

محمد اسماعيل عرساڻي

ڇپائيندڙ:

رونق پبليڪيشن

ٽنڊو چانداڻي محلو، حيدرآباد.

ڪاپيون هڪ هزار]   ١٩٦٧ع   [د فعو پهريون

هن ڪتاب جا جملي حق ۽ واسطا مصنف وٽ محفوظ آهن.

قيمت ٠٠–٢

ملڻ جو هنڌ:

رونق پبليڪيشن

اٽمچنداڻي محلو، حيدرآباد

هي ڪتاب رشيد احمد عرساڻي، مئنيجر رونق پبليڪيشن، حيدري پرنٽنگ پريس، لجپت روڊ، حيدرآباد مان ڇپائي، آتمچنداڻي محلو، حيدرآباد مان شايع ڪيو.

انتساب

هي چند ادبي ورق، پنهنجي عزيز ۽ بهترين دوست مرحوم حافظ محمد صادق صاحب نورالله مرقده (ڊپٽي ڊائريڪٽر تعليمات) ڏي منسوب ڪريان ٿو، جو صاحب گذريل سال ۹ اپريل ۱۹٦٦ع تي اوچتو ئي اوچتو حرڪت قلب بند ٿيڻ سبب، داعي اجل کي لبيڪ چئي، مون سان گذريل چاليهن سالن جا ناتا ٽوڙي، مون کي، ميني رشتيدارن ۽ احبابن کي روئندو ڇڏي، پاڻ مرڪندو هليو ويو.

الله تبارڪ و تعاليٰ شال مرحوم جي قبر تي پنهنجون بي پايان رحمتون نازل فرمائي. آمين ـــ

بيشڪ زندگيءَ جا اهي پرلطف لمحا جي مون مرحوم جي محبت ۽ ڪچهرين ۾ گذاريا ۽ ڪائنس گهڻو ڪجهه پرايو، سي سڀ مقالا ۽ سجايا ٿيا.

محمد اسماعيل عرساڻي

پيش لفظ

”چار مقالا“ مان پهريون مقالو ’سنڌي زبان ۽ ناول نويسي‘ آهي. هيءَ مقالو مون ادبي ڪانفرنس هالا ۾ آڪٽوبر ١٩٥٢ع تي پڙهيو هو. ٻيون مقالو ’سنڌي زبان ۽ ڊراما نويسي‘ آهي، جو ادبي ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ اپريل ١٩٥٤ع تي پڙهيو هوم. ڪن دوستن جي مرضي ٿي ته هنن ٻنهي مقالن کي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو وڃي.

لهاذا جنوري ١٩٥٥ع تي ’سنڌي ڊراما ۽ ناول‘ نالي هڪ ڪتابچه ڇپائي، دوستن جي حڪم جي تعميل ڪئي ويئي. بفضل خداوند تعاليٰ ڪتاب جي توقع کان وڌيڪ مقبول ٿي ۽ ڪيترن دوستن داد ڏيڻ سان گڏ، مبارڪون به ڏنيون. سنڌ يونيورسٽيءَ هن ڪتاب کي ايم-اي-/سنڌي وارن لاءِ ڪارآمد ڄاڻي، نصاب ۾ جاءِ ڏني. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مون کي ١٠-٢-١٩٥٥ع تي خط لکيو ته

”’سنڌي ڊراما ۽ ناول‘ جو تحفو مون کي پهتو آهي. اوهان کي هن تصنيف تي خاص طرح ۽ مسلسل ادبي خدمت تي عام طرح مبارڪباد هجي. سنڌي ناول جي ابتدا ۽ ارتقا تي هيءَ پهريون جامع تبصرو آهي. اميد ته هن مضمون بعد جي ناول شايع ٿيا آهن، يا شايع ٿيندا رهن ٿا، تن تي پنهنجا تنقيدي نوٽ

جمع ڪندا وينداء جيئن ٻيءَ ايڊيشن ۾ هن
ڪتابچه کي ڪتاب بنائي سگهجي."

(ڊاڪٽر صاحب جن جهڙي اعليٰ اديب جي هر حڪم لاءِ مون کي وڏي عزت هوندي آهي.) مون سندن ارشاد موجب متين ٻنهي مقالن ۾ اضافو ڪيو آهي (جيتوڻيڪ دير سان ڪيو اٿم). ازانسواءِ مزيد ٻه مقالا سنڌي زبان ۾ افسانه نويسي ۽ مضمون نويسي پڻ لکي پيش ڪيا اٿم ۽ چئن مقالن کي گڏي "چار مقالا" نالو ڏيئي، ڪتاب شايع ڪرايو اٿم. (گر قبول افتد زهي عزو شرف).

حيدرآباد
١٥-٤-١٩٦٧ع

محمد اسماعيل عرساڻي

پلنامو

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۱	۱۰	بولیءَ	بولي
۹	۲	نشر	نثر
۲۷	۷	چیپي	چیچي
۲۷	۲۱	هاتم	×
۴۰	۲۰	هینیئن	هینئین
۴۱	۲۰	چندؔ	چند
۵۵	۱۶	[illegible]	[illegible]
۵۹	۱۲	۱۰۵۱	۱۸۵۱
۶۱	۳	ډو	لډو
۶۵	۲۴	څکو	څکي
۶۸	۱۳	پون	یون
۷۲	۲۴	پلوءَ	پلؤ
۷۳	۱۹	تہ	بہ
۸۱	۲۱	بباں	بیان
۸۷	۱۹	معلق	مغلق

چار مقالا

(١)

سنڌي ناول

چونڪ سنڌي علم و ادب ۾ ناول نويسيءَ جو دؤر محض انگريزن جي سنڌ ۾ اچڻ بعد شروع ٿيو، جڏهن سنڌي زبان جي موجوده الف - بي ٺهي راس ٿي، لهاذا، ناول جي متعلق ڪجهه چوان؛ ان کان اڳ ۾ ضروري آهي ته "تمهيداً" سامعين ڪرام کي اهو ٻڌايان ته موجوده سنڌي علم و ادب جي آئيوتا ڪهڙيءَ طرح وجود ۾ آئي.

سنڌي زبان اصل سنسڪرت زبان مان نڪتل آهي. جيڪڏهن سنڌي زبان جو نسل جانچي ڏسبو ته سنسڪرت زبان ان جي پڙناني ٿئي. پراڪرت ٻوليءَ جا ويدن جي زماني ۾ عام ماڻهو ڳالهائيندا هوا، اها سنڌي زبان جي ناني ۽ پراڪرت جي بگڙيل صورت جنهن کي هندو ماڻهو اپڀرنش چوندا آهن، اها امان جي سنڌيءَ ٻوليءَ جي سڳي ماءُ ٿئي.

اينسائڪلوپيڊيا برٽنيڪا ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ٻيو ڏاڏو 'لهندا' يعني 'الهندي' جي ٻولي ڄاڻايل آهي. چونڪ پنجابي زبان خود انهيءَ ساڳيءَ اپڀرنش زبان مان نڪتي آهي، تنهنڪري سنڌي ۽ پنجابي زبانون ٻئي پاڻ ۾ سڳيون ڀينرون ٿين. خود گجراتي ٻولي به ساڳيءَ اپڀرنش ٻوليءَ جي پيڙهيءَ مان آهي، تنهنڪري گجراتي ۽ سنڌي

زبانون به پاڻ ۾ برادري رکن ٿيون. ٽر يا ڏٽ وري گجرات سان ڏ نگئي آهي، تنهنڪري اتي جي رهاڪن سنڌيءَ ۾ گجراتي الفاظ گڏي سڌي هڪ ٻي نئين بگڙيل ٻولي 'ڏاٽڪي' نالي سان تيار ڪئي آهي.

جيئن ته سنڌي زبان يقيناً سنسڪرت زبان تان نڪتي آهي، تنهنڪري ان جي رسم الخط به دراصل ديوناگري هئي. وري سنڌي ٻوليءَ جو واسطو جو سڌو سنئون پنجابيءَ سان رهيو آهي، تنهنڪري سنڌي اکرن جو پنجابي اکرن سان واسطو هجڻ بلڪل لازمي آهي. اينسائڪلوپيڊيا برٽنيڪا ۾ ڄاڻايل آهي ته پنجابي زبان جي آئيويتا خود ديوناگري اکرن مان نڪتل هئي ۽ انهن پنجابي اکرن جو نالو "لنڊا اکر" هو؛ يعني ته اهي اکر لنڊا يا ٻڏا سڏيا ويندا هوا. جيئن وقت گذرندو ويو، تيئن انهن اکرن جون ماترائون به بگڙنديون رهيون ۽ سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته انهن لنڊن اکرن وچي موجوده هندو سنڌي اکرن جي صورت اختيار ڪئي.

انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته سنڌ جا هندو توڙي مسلمان اصل ۾ اهي ئي هندو سنڌي اکر استعمال ڪندا هوا. هندو يا ٽيند ته پنهنجي بندي انهن ٻنن اکرن ۾ ئي رکندا هوا، جنهنڪري ڪين خود پنهنجي هٿ اکر لکيل لفظن پڙهڻ ۾ ئي مونجهارو ٿيندو هو؛ مثلاً گ ۽ ل اکرن يعني گگو ۽ للو ملائڻ ڪري اهو لفظ گيل، گُلَ، گلا، گَلي، گيلي، گُلو، گَلو، گول، گولي، ۽ گولو وغيره سڀني نمونن سان پڙهي سگهبو هو. گهه،

گونهه، لڏ لڏون، گڏ گڏون، ماسي موسو، ڪٽي ڪوڏي، سڀ هڪجهڙو هوندو هو.

هڪ مزي جهڙي ڳالهه ڪندا آهن ته سنڌ ۾ جڏهن مسلمان حاڪمن جو تسلط ٿيو، ۽ فارسي عربي زبانون رائج ٿيڻ لڳيون، تڏهن هڪ مسلمان ڪنهن هندو ٻائيبند ڪان خط لکايو، جو هن ڪيس هندو سنڌي اکرن ۾ لکي ڏنو. خط جي عبارت جا خط لکائيندڙ مسلمان ڪانئس لکائي، سا هيءَ هئي:

"قاضي القضاة رفيع الدرجات، قاضي قطب الدين سلمه ربه."

خط پهچڻ تي قاضي صاحب جڏهن اها عبارت هڪ ٻئي هندوءَ کي گهرائي پڙهائي، تڏهن ان هندوءَ هن طرح پڙهي ٻڌائي:

"قاجي ڪُ جات، رافجائي جات، قاجي ڪتو بي دين سل ۾ رنبو." جيتوڻيڪ مٿيون جملو تهذيب ڪان ٻئي ڪريل آهي، تاهم ان لاءِ بيان ڪيو ويو آهي ته سامعين ڪرام تي چڱيءَ طرح واضح ٿئي ته انهن هندو سنڌي اکرن ڪيُ ٻُڏا اکر چو ٿي سڏيو ويو. اوهان صاحب هن مثال مان سمجهي سگهو ٿا ته جنهن رسم الخط جي اها حالت هئي، اها ڪنهن به حالت ۾ ادبي ٻوليءَ جي نوشتخواند لائق هرگز نه هئي.

مسلمان فرمانروائن جي هٿ هيٺ سنڌ ملڪ قريباً هڪ هزار ورهيه رهيو. انهيءَ دوارن عربي، فارسي ۽ ترڪي ٻولين جا ڪيترا ئي الفاظ سنڌي زبان ۾ داخل ٿيندا ويا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ ته سرڪاري دفتر فارسيءَ زبان ۾

رکيو ويندو هو. خود هندو ڪامورا بہ پنهنجي خانگي خط و ڪتابت پارسيءَ ۾ ڪندا هوا.

سنہ ۱۸۴۳ع ۾ جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن سرڪاري لکپڙهہ لاءِ انگريزيدانن جي ضرورت پيش آئي؛ مگر جيستائين اسڪول کلن ۽ ماڻهو انگريزي پڙهن، تيستائين انگريز عملدارن خود سڄو دفتر فارسيءَ ۾ پئي رکيو ۽ في‌الحال ٻاهران قابل ترجمان گهرائي، انهن جي مدد سان پئي ڪم ڪي نباهيو.

سال ۱۸۴۵ع ۾، حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪئپٽن راٿبورن هڪ انگريزي اسڪول وجود ۾ آندو، جو هلي نہ سگهيو. ۱۸۴۶ع ۾ ڪئپٽن پريڊي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر، هڪ اسڪول کوليو، جو ۱۸۵۳ع ۾ چرچ مشين سوسائٽيءَ جي حوالي ٿيو. ساڳئي اسڪول ۾ ڪئپٽن گولڊسمڊ جنهن مسٽر پنهونءَ جا بيت گڏ ڪري ڇپايا هوا، تنهن جي ڪوشش سان هڪ انگريزي اسڪول شڪارپور ۾ کوليو ويو. آخرڪار بمبئيءَ جي تعليمي بورڊ سنڌ ۾ تعليم جي سرشتي ڏاهڻ خاطر اهو ڪم پاڻ تي هموار ڪيو. ساڳئي وقت اهو تحرڪ پڻ هلايو ويو تہ سنڌ جي سرڪاري آفيسن ۾ لکپڙهہ سنڌي زبان ۾ ڪئي وڃي.

سر بارٽل فريئر جو سنڌ جو پهريون چيف ڪمشنر مقرر ٿيو هو، ان صاحب ۱۸۵۱ع ۾ اهو اشتهار ڪڍيو تہ سڀ يورپي ۽ ٻيا غير ملڪي آفيسر جي سنڌ ۾ ملازمت ڪن، اهي هن ملڪ جي ڏيهي ٻوليءَ جو امتحان

ضرور پاس ڪن. ان کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ ٽن ڳالهين جي ضرورت پيش آئي (۱) ته اسڪول کوليا وڃن، (۲) سرڪاري لکپڙهه سنڌيءَ ۾ هلي، (۳) غير ملڪي ملازم سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن. اهي ٽيئي ڳالهيون فقط تڏهن سرانجام ٿي سگهيون ٿي، جڏهن سنڌي زبان جي الف - بي ناهي وڃي.

ڪئپٽن برٽن جنهن سنڌ ۾ رهي، سنڌيءَ ٻوليءَ جو چڱو محاورو ڪيو هو، ان رٿ ڏني ته سنڌي آئيوينا عربي اکرن تان ناهي وڃي. ڪئپٽن اسٽئڪ نالي هڪ انگريز جو ان وقت ڊپٽي ڪليڪٽر هو ۽ جنهن پڻ سنڌ ۾ رهي، سنڌي زبان جو چڱو اڀياس ڪيو هو ۽ هڪ سنڌي وياڪرڻ (گرامر) ۽ سنڌي ڊڪشنري (لغت) به سال ۱۸۴۷ع کان ۱۸۴۹ع تائين ناهي راس ڪئي هوائين، ان جو خيال هو ته سنڌي ٻوليءَ جي رسم الخط ديوناگري ٿئي. سنڌ گزيٽيئر ۾ لکيل آهي ته انهن مٿي ذڪر ڪيل ٻن صاحبن جي ضد سبب سر بارٽل فريئر تشويش ۾ پئجي ويو ته جيڪڏهن عربي رسم الخط اختيار ڪئي ويئي ته هندو ناراض ٿيندا ۽ جيڪڏهن ديوناگريءَ کي ترجيح ڏني ويئي ته مسلمان ڪاوڙبا. آخر ۱۸۵۳ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ اهو فيصلو ڪيو ته عربي سنڌي الف - بي اختيار ڪجي. اهڙيءَ طرح مسٽر ايلس ڪن سنڌي ماڻهن جي مدد سان عربي زبان جا ۲۸ اکر وڏائي، هيٺينءَ طرح ۵۱ اکر ناهيا: عبراني ٻولي:- ابجد - هوز - حطي - ڪلمن

سعفص قرشت جملہ ۲۲
نج عربي:- ثخذ- ضظغ جملہ ٦
فارسي:- پ - چ - گ جملہ ۳
پراڪرت:- ٻ، ٽ، ٺ، ٿ، ڦ، جھ،
ڇ، ڄ، ڏ، ڊ، ڍ، ڙ، ڪ، گھ، ڻ ڳ، جملہ ١٦
ڃ، سنڌي:- ٻ، ڄ، ڏ، ڳ جملہ ۴

جوڙ ۵۱

اها الف ـ بي سال ۱۸۵۳ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿي، پوءِ سکھوئي عربي، پارسي، اردو، مرهٽي، هندي ۽ گجراتي ڪتابن تان ترجما ڪري سال ۱۸۵۴ع ۾ تاريخ، جاگرافي ۽ ٻيا جملہ ڏهہ ڪتاب تيار ڪيا ويا ۽ الف ـ بي ٺهڻ کان پوءِ ڏهن سالن اندر ۱۸۵۴ع کان ۱۸٦۵ع تائين جملہ ۴ هاءِ اسڪول، ۳ مڊل اسڪول ۽ ۵٦ پرائمري اسڪول کلي چڪا.

ڪئپٽن اسٽئڪ کان پوءِ ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب سنڌ ۾ پنهنجو چڱو نالو ڪڍيو. هن صاحب هڪ دستخط شاه جو رسالو هٿ ڪري، جرمنيءَ جي ليپزگ شهر مان سال ۱۸٦٦ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ۽ سنہ ۱۸۷۲ع ۾ هڪ وڏو سنڌي ويا ڪرڻ (گرامر) پڻ ناهيو، جنهن مان هن جي سنڌي زبان ۾ مهارت جو پتو پئجي سگهي ٿو. هن کان پوءِ ٻي بہ ٻي سنڌي ادب ۾ نئين ناهيل الف ـ بي موجب مختلف موضوعن تي تصنيفون، تاليفون ۽ ترجما ٿيڻ لڳا ۽ سنڌي ادب ۾ اضافو ٿيڻ لڳو. سنڌي الف ـ بي ٺهڻ بعد سنڌي ادب جي نمايان ترقي ٿيڻ

لڳي ۽ گورنمينٽ جي ڪوشش سان ٻين ٻولين مان سوين ڪتاب ترجمو ٿيڻ لڳا، جن جا مکيه بانيڪار ديوان نند يرام ۽ آخوند عبدالرحيم هوا. انفرادي ڪوششون به جام ٿيون، جن جي ذريعي ڪيترا ئي نظم ۽ نثر جا ڪتاب شايع ٿيا. انهن شخصي ڪوششن جو مدارالمهام مرزا قليچ بيگ مرحوم هو. اهوئي دور هو، جنهن ۾ ناٽڪ نويسي ۽ ناول نويسيءَ جي ابتدا ٿي. لغتون، صرف نحو، علم منطق، علم فطرت، علم صحت ۽ علم معاشرت، مطلب ته مختلف علوم و فنون تي ڪتاب تيار ٿيڻ لڳا. ازانسواءِ اخلاقي آکاڻيون ۽ مضامين پڻ شايع ٿيڻ لڳا. دينيات جي ڪتابن لکڻ ۾ مسلسل ڪوشش شروع ٿي. سنڌي نثر کي رنگين ۽ دلچسپ بنائڻ ۾ آخوند لطف الله مصنف گل خندان ۽ ميان هدايت الله مصنف انشاء سنڌي نهايت ڪامياب ٿيا. نظم ۾ پڻ سنڌي شعرا گوئي کٽي ويا ۽ ميدان سر ڪيو ويٺا هوا. ڪافيون، غزل، رباعيون، قصيدا، مرثيه، مسدس ۽ مثنويون سڀ ۾ سنڌن رتبو اعلىٰ رهيو. مطلب ته اهڙي ڪابه ڳلي نه ڇڏيائون، جتي سنڌن نمايان اثر نه هجي.

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته سيڪنهن ٻوليءَ جو ادب پهريائين پهريائين مذهبي لٽريچر کان شروع ٿيندو آهي. ساڳيءَ طرح "تاريخ سنڌي ادب" جو مصنف رقمطراز آهي ته "ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته اسان جي سنڌي زبان ۾ موجوده الف ب ٺهڻ کان اڳ قاضي قاضن، شاه ڪريم، شاه عنائي، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، سچل

سر مست، ابوالحسن، ساقي، خليفو گل محمد، مخدوم عبدالرؤف، ثابت علي شاه ۽ ميان سرفراز ڪلهوڙو سنڌي لٽريچر جا ابا هوا." مگر جنهن موضوع سان منهنجو ڪم آهي، ان جو دؤر انگريزن جيءَ اچڻ بعد سال ١٨٤٣ع کان شروع ٿئي ٿو.

پڙهندڙ حضرات کي هن طويل تمهيد جو مقصد هاڻي سمجهه ۾ اچي ويو هوندو ته سنڌي الف بي جي ٺهڻ جو ذڪر صرف ان ڪري ڪيو ويو ته منهنجي مقالي "سنڌي زبان ۾ ناول نويسيءَ" جو سلسلو سمجهڻ ۾ اچي. هاڻي آئون براه راست پنهنجي موضوع تي اچان ٿو.

مان جيڪي ڪجهه چئي رهيو آهيان، ان لاءِ مون کي پورو احساس آهي ته مان پنهنجو مقالو نه ڪنهن اڻ پڙهيل عوام جي سامهون، مگر پڙهيل پبلڪ جي اڳيان پيش ڪري رهيو آهيان. مون کي پنهنجي ڪمزورين جو پڻ پورو علم آهي، تنهنڪري ابتدا ۾ ئي پنهنجي ڪمين بيشين لاءِ معافي وٺان ٿو.

"ناول" انگريزي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي "عجيب شيءِ" يا "نئين شيءِ." ناول جو ترجمو اسان سنڌي زبان ۾ قصو، افسانو يا ڪهاڻي ڪندا آهيون. درحقيقت ناول ادب جو اهو اهم ضروري پاڳو آهي، جنهن کان سواءِ جيڪر ادبي دنيا مڪمل ٿي نه سگهي. جهڙيءَ طرح شعر گوئيءَ ۾ فصاحت، بلاغت، شاعرانه صنعتن، ۽ بلند خياليءَ کي دخل نه هوندو آهي ته اهو شعر بي نمڪ ٿي پوندو آهي ۽ صرف معمولي

نظم جي درجي تي ٿي هوندو آهي؛ ساڳيءَ طرح ناول نويسي يا افسانہ نگاريءَ ۾ بہ جيستائين شاعرانہ نثر ڪم نہ آندو ويندو آهي، تيستائين اهو هرگز دلچسپ بڻجي نہ سگهندو آهي. ناول ۾ پڻ مکيہ ڳالهين جي نهايت گهڻي ضرورت آهي (١) آڪاڻي (٢) سيرت نگاري. آڪاڻي هميشہ اهڙي مزيدار ۽ زمانہ حال جي موافق هجي ۽ منجهس اهڙي تہ ڪشش هئڻ گهرجي جو پڙهندڙن جو خيال شروعات ڪانوئي اخير تائين اهڙو تہ قيد ڪري وٺي جو جيستائين ناول کي ختم نہ ڪن تيستائين ڪين آرام نہ اچي. نہ فقط ايترو پر جيڪي واقعات ناول ۾ قلمبند ٿيل هجن انهن ڪان ايترو تہ متاثر ٿين جو آڪاڻيءَ ۾ اڳتي ڇا ٿيندو ان لاءِ دل ۾ هر وقت هورا ڪورا رهندي اچين ۽ دليل ڊوڙائيندا رهن. ازانسواءِ آڪاڻيءَ ۾ آيل اداڪارن جي سيرت نگاري بہ سندن خاطر خواہ هجي. سيرت نگاريءَ جا ٻہ طريقا آهن. پهريون اداڪارن جي گفتگو مان ظاهر ڪرڻ (٢) مصنف جي قلم مان. هڪ چڱي ناول ۾، ان جو مصنف، اداڪارن جي واتان سندن دلي جذبات ۽ هلت چلت تان پردو کڻي، ڪين اصلي رنگ ۾ پيش ڪري ٿو. هن مان ڏسبو تہ گفتگو جا ڊرامہ جو هڪ مکيہ ڀاڱو آهي سا ناول جو پڻ هڪ ضروري جزو آهي.

هڪ عمدي ۽ عظيم الشان قصي يا ناول جو مدار آهي مصنفن جي تنقيدي قابليت تي. اهڙو ڪتاب مصنف جي نقطہ نگاهہ ڪان زندگيءَ تي هڪ صحيح راءِ زني

آهي. هو ڪڏهن اداڪارن جي واتان نڪتہ چيني ڪرائي ٿو، تہ ڪڏهن پاڻ تنقيد ڪري ٿو. هر هڪ اعليٰ پيمانہ جو ناول هميشه زندگيءَ مان ئي اڀري نڪري ٿو، زندگيءَ تي ئي سندس مدار آهي ۽ جي حقيقتون زندگيءَ سان لاڳاپو رکن ٿيون انهن کان هرگز بي نياز ٿي نٿو سگهي. در حقيقت افسانو هڪ انساني اعمال جو دفتر آهي. ڪنهن جي حياتيءَ جي سرگزشت بيان ڪندي، مصنف جي تيز بين نظر انساني زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي پوي ٿي ۽ پاڻ پنهنجي پختہ آزمودي ۽ خيالي قوت سان ان جي مافي الضمير جو يا تہ پنهنجي لفظن ۾ نقشو چٽي ٿو يا اداڪارن جي زبان مان ظاهر ڪري ٿو.

ناول نويس لاءِ اهو بلڪل ضروري آهي تہ ڪنهن نہ ڪنهن مقصد کي پنهنجي سامهون رکي ۽ اخلاق جو دامن هرگز هٿان نہ ڇڏي. ناول ۾ مصنف کي نہ صرف بامعنيٰ، پُر مراد ۽ دلچسپ آکاڻي قلمبند ڪرڻ کپي پر ساڳئي وقت ڪيس اخلاقي اصلاح جو بہ خيال ڌارڻ گهرجي. هن مان ثابت آهي تہ عمدي ناول لاءِ موضوع سنت هوندو تہ خيالات بہ ان ۾ پست هوندا. لهاذا مضمون جي انتخاب ڪرڻ لاءِ بہ وڏي لياقت گهرجي.

جهڙيءَ طرح ڪو بہ شعر تيستائين رونق نہ ٿو وٺي جيستائين ان ۾ مبالغہ ۽ مغالطہ پنهي کي جاءِ نہ ٿي ڏني وڃي، تهڙيءَ طرح ناول ۾ بہ اهي ٻئي ڳالهيون ضروري آهن. نظامي عروضي سمرقندي پنهنجي تصنيف "چهار مقالہ" ۾ شاعر جي وصف بيان ڪندي لکيو آهي

تہ "شعر ان کي چئجي جنھن مان شاعر جيڪڏھن چاھي تہ زشت کي زيبا بنائي سگھي ٿو ۽ چاھي تہ نيڪ کي بد ڪري ڏيکاري؛ مگر شرط اھو آھي تہ غلط بياني بہ اھا ھجي جنھن مان حقيقت افشا ٿئي مثلاً

محمد کو خدا جانئے، خدا کو مصطفیٰ جانئے
خدا سے ملنا چاھئے تو، محمد کو خدا جانئے

ھن بن مٿن مان اھا مراد ھرگز نہ آھي. تہ توبہ نعوذ بالله، رسول اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن کي خدا ڪري سمجھيو وڃي، مگر مفھوم اھو آھي تہ رسولِ پاڪ جي تعليم عين خدائي احڪام آھن تنھنڪري ان جي حڪمن جي فرمانبرداري الله جي حڪمن جي پيروي آھي. ھڪ ٻئي شاعر جو شعر آھي تہ

الله کے پلے میں وحدت کے سوا کیا ھے
جو کچھ مجھے لینا ھے، لے لونگا محمد سے

ان مان اھا مراد ھرگز ڪين آھي، تہ استغفرالله، الله تعاليٰ ڪنجوس آھي ۽ ڏاتار صرف رسول اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن آھن. مگر مطلب بلڪل واضح آھي. الله تبارڪ و تعاليٰ جي توحيد جي انتھائي صفت ڪيل آھي تہ رب العزت جي ذات والاصفات فقط ھڪ ئي ھڪ آھي ۽ جيڪڏھن ڪيس ملڻ جو ڪو بھترين ذريعو آھي تہ سندس پاڪ پيغمبر عليہ الصلواة والسلام جن ئي آھن.

ساڳيءَ طرح ناول جي دنيا ۾ بہ ناموري حاصل ڪرڻ لاءِ، ناول نويس کي طرز تحرير اھڙي اختيار ڪرڻ گھرجي ۽ پنھنجي پاڪ جذبات کي اھڙي انداز ۾ بيان

ڪري جو مضمون بلڪل رسيلو ۽ پُر نمڪ ٿئي ۽ پڙهندڙ جيئن جيئن ان جو مطالعو ڪندو وڃي تيئن تيئن منجهس پڙهڻ لاءِ وڌيڪ خواهش پيدا ٿيندي وڃي. مان جيئن مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته ناول جي مضمون ۾ ضرور شاعرانه نثر هئڻ گهرجي. لهاذا، ضروري آهي ته ان ۾ شعر وانگر فصاحت بلاغت به هجي ۽ زبان جي محاورن، اصطلاحن ۽ صنعتن کان ڪم ورتو وڃي. مبالغي کان سواءِ ناول رونق ڪين وٺندو ; مگر اهو مبالغو اهڙو هئڻ گهرجي، جنهنڪري انساني زندگيءَ جا مختلف پهلو عريان ٿي وڃن ۽ امانکي دنيا اندر جدا جدا حيثيتن ۾ ۽ جدا جدا حوادثات جي ڪري جن خوشگوارين يا دشوارين جو مقابلو ڪرڻو پوي ٿو ۽ جي جي ڳالهيون هن دنيوي زندگيءَ ۾ ممڪنات جي حد اندر آهن، اهي بي نقاب ٿي پون. هر هڪ قوم يا فرد کي جهڙي جهڙي رنگ ۾ هيءَ سماج يا سوسائٽي ڏسڻ ۾ آئي آهي ۽ ان مان جيڪو آزمودو پرايو اٿس سو ڪن سچين يا من گهڙت Characters يا اداڪارن جي زبان مان افسانوي طور منظر عام تي آڻي ڏيکارجي، ان لاءِ ته عوام‌الناس انهن عجيب و غريب تجربن مان سبق حاصل ڪري، پنهنجي زندگيءَ لاءِ پروگرام مرتب ڪري ۽ اڳين جي آزمودن کي سامهون رکي هن ڌرتيءَ تي جتي جتي ڪيس ڪڏون کوها يا لاهيون چاڙهيون نظر اچن، انهن تي آسانيءَ ۽ سلامتيءَ سان عبور حاصل ڪري سگهي. شعر وانگر ناول پڻ انساني جذبات جو آئينو آهي. هنن فرضي قصن مان انساني

زندگيءَ جي عين حقيقت ظاهر ٿئي ٿي. شرط فقط اهو آهي ته جهڙيءَ طرح گندي شعر لکڻ کري ادب کي گندو ڪيو وڃي ٿو، ساڳيءَ طرح گنديءَ ناول نويسيءَ مان به ادب کي گهڻو ڌوڪو رسي ٿو. اڪثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته شعر جو اثر سڌو سنئون انساني جذبات تي آهي، مگر ان کان مزيد تر ناول جو اثر انسان جي عقل سليم تي پڻ آهي. جيڪڏهن گندا ۽ بداخلاقيءَ جي مواد سان پرپور ناول پڙهيا ويندا ته ضرور قوم جي اخلاق تي برو اثر پوندو. تنهنڪري ناول نويس حضرات کي هميشه هن امر جي نگهداشت ڪرڻ گهرجي ته سندن قلم مان ڪي به اهڙا ڪلما نه لکيا وڃن، جنهنڪري ناول جهڙي اعليٰ فن کي ٽڪو لڳي.

هاڻي مان اوهان صاحبن کي ٻڌائڻ گهران ٿو ته جهڙيءَ طرح ادب جي هر هڪ ڀاڱي مثلاً شعر، ڊرامه، تاريخ، معاشيات وغيره، سڀ کي مختلف حصن ۾ ورهايو ويو آهي، تهڙيءَ طرح ناول کي به منهنجي نظر ۾ گهڻا ئي پهلو آهن ۽ اهي هي آهن:-

(۱) لوڪ ڪهاڻيون. (Folk lore)
(۲) جاسوسي ناول.
(۳) افسانوي "
(۴) قومي "
(۵) سماجڪ "
(۶) اصلاحي "
(۷) تاريخي "
(۸) مختصر آکاڻيون. (Short stories) وغيره.

اسان مٿي ڇاڻايو آهي تہ انگريزن جي اچڻ کان اڳ ۾ مذهبي ادب جو دؤر هو ۽ چونڪ سنڌي الف بي اڃا ٺهي ڪانہ هئي، تنهنڪري سنڌي زبان فارسي خط ۾ لکي ويندي هئي. سنڌ جا قديم اديب جن جا اسماء گرامي مٿي ڏنا ويا آهن، اهي جو ڪجهہ بہ لکندا هوا سو يا تہ فارسي زبان ۾ هوندو هو يا صرف سنڌي شعر ۾ لکيو ويندو هو، ڇاڪاڻ جو اُن وقت جا مسلم حڪمران شعر جو گهڻو قدر ڪندا هوا ۽ شاعرن کي وڏا وڏا انعام اڪرام ڏيندا هوا. انگريزن جي اچڻ بعد ٺٽي جي شهر جا ڪيترا سيد خاندان ۽ پيا مصنف هوا، ان جا حڪومت جي طرفان ادبي لوازما بند ٿي ويا. تنهنڪري شعرگوئيءَ جو دؤر گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ نثر نويسي وقوع پذير ٿي. اسان جي ڏيان ۾ سال ١٨٤٣ع تائين سنڌي ادب ۾ ڪو بہ ناول لکيو ڪونہ ويو. جيڪڏهن ڪو لکيو بہ ويو تہ ان جو نام و نشان بہ ڪونہ آهي.

انگريزن سنڌ ۾ ١٨٤٣ع ۾ پير پاتو ۽ ڏهہ سال کين الف ب ناهڻ ۾ لڳا يعني ١٨٥٣ع کان انگريزن "باب نامي" جي نالي سان هڪ پاراڻو ڪتاب شايع ڪرائي ٺئين "سنڌي ادب جو بنياد وڌو. سال ١٨٥۴ع ۾ ايسپ جي آکاڻين جو سنڌيءَ ۾ ترجمو مسٽر قاضي غلام حسين کان ڪرايو ويو. جنہ ٺي "پنهي جي ڳالهہ" نالي هڪ ننڍو قصو شايع ڪرايو ويو. در حقيقت سنڌي

ناول نويسيءَ جو سنگ بنياد انهيءَ ”پنهنجي ڳالهه“ کي ئي سمجهڻ گهرجي. ان کانپوءِ ترت پيا ٻه ڪتاب هڪ ”سڌا تورو ۽ ٻيو ڪڏا تورو“ يعني سپوٽ ۽ ڪپوٽ لکايا ويا. اهي ٻئي ڪتاب هنديءَ بوليءَ تان ورتل آهن، جي سيد ميران محمد شاه مرحوم، موجوده هزايڪسلنسي ميران محمد شاه جي ڏاڏي محترم کان لکايا ويا هوا. هنن ڪتابن جي ترجمي لاءِ مصنفن کي سرڪار جي طرفان ڪافي معاوضو ملندو هو. اهي قصاجيتوڻيڪ هن وقت پڙهندڙ کي ڪوبه لطف ڪونه بخشيندا تاهم سنڌي قصص جو بنياد اهي ئي آهن.

سال ١٨٦٢ع ۾ ديوان اڌارام سورٺ ۽ راءِ- ڏياچ جو قصو شايع ڪرايو. ازانسواءِ هڪ انگريزي ناول جو ترجمو بنام ”بلو ڪوڪر“ پڻ اشاعت هيٺ آيو. درحقيقت سڌا تورو، ڪڏا تورو ۽ بلو ڪوڪر ڪتابن لکائڻ مان حڪومت جو خاص سياسي مقصد اهو هو ته سنڌ جي زميندارن کي ڪنهن نموني سان پنهنجو مطيع ڪجي ۽ کين ذهن نشين ڪجي ته حڪومت سان وفاداريءَ ۾ ئي سندن ڀلو آهي. سڌا توري کي هڪ سرڪار سان وفادار زميندار ڪري ڏيکاريو ويو هو ۽ ڪڏا توري کي احمق ڪري پيش ڪيو ويو هو. هي ڪتاب گويا هڪ تبليغ جو نمونو هو جنهن سان انگريزن، سنڌي زميندارن کي پنهنجي اطاعت جو سبق سيکارڻ ٿي گهريو.

سال ١٨٦٨ع ۾ ديوان اڌارام ۽ نولراءِ مشهور

انگريزي ڪتاب "راسيلاس" جو ترجمو پيش ڪيو. جو بلڪل بجا طور تي ناول آهي ۽ اج بہ مطالعي ڪرڻ سان پڙهندڙ اهڙو ئي لطف اندوز ٿيندو جهڙو ان وقت ٿيندو هو. هن وقت تائين جيڪي چند ناول شايع ٿيا سي سڀ ترجما هوا ۽ ڪو بہ اصل طبع زاد ناول اڃا لکيل ڪونہ هو. اهو حجاب جو پردو پڻ مرزا قليچ بيگ مرحوم چاڪ ڪيو ۽ سنڌي زبان ۾ پهريون طبع زاد ناول "دل آرام" لکي پيش ڪيائين. جيتوڻيڪ موجوده ترقيءَ جي دؤر وارن ناولن جي مقابلہ ۾ "دل آرام" اهڙو دلچسپ نہ آهي تاهم ابتدائي ڪوشش جي لحاظ کان نهايت واکاڻ جوڳو آهي. مرزا صاحب مرحوم جو ٻيو ناول "زينت" جو ١٨٩٠ع ۾ لکيو ويو، ان کي اگرچہ عام طرح طبع زاد سمجهيو ويندو آهي مگر حقيقت ۾ اهو هڪ اردو ڪتاب "صحت النساء" تان ورتل آهي جو ڪتاب پڻ مرزا صاحب مرحوم ١٥ ورهيہ پوءِ سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪري منظر عام تي آندو. ان ۾ شڪ ناهي تہ "صحت النساء" ناول هڪ بهترين ناول هو، مگر خبر ناهي تہ ڇو اهو ايتري قدر مقبول نہ ٿيو جو سندس پهريون ڇاپو بہ اڃا تائين سڙيل ڪاغذن جي صورت ۾ هٿ اچي پيو. جيتوڻيڪ "زينت" جو ڪافي حصو ترجمو آهي، تاهم اهو ترجمو ايتريقدر تہ آزاد ترجمو آهي جو بلڪل اصليت جو لطف ڏئي ٿو. سندس پويون حصو پڻ ڪافي دلچسپ آهي.

انهيءَ زماني ۾ آخوند لطف الله جو ڪتاب

"گل خندان" به شايع ٿيو جو اگرچ جنن ۽ پرين جي داستانن سبب قصو سنڌي سگهجي ٿو ۽ نه جديد ناول، مگر هن ڪتاب جي عبارت اهڙي ته دلچسپ آهي جو غالباً هيءُ ڪتاب به شاه جي رسالي وانگر سنڌي ادب ۾ لازوال رهندو. دراصل اهو ڪتاب اردو قصي "افسانهء عجائب" تان ورتل آهي، مگر ٻنهي ڪتابن ۾ زمين آسمان جو فرق معلوم ٿئي ٿو. خود "افسانهء عجائب" به "گل خندان" اڳيان هيچ معلوم ٿئي ٿو.

سنه ١٨٨٥ع کان مسٽر هريسنگ سڪر واري ۽ ١٨٨٩ع کان مسٽر پوڪرداس شڪارپور واري ڪتابن ڇپائڻ جو سلسلو چالو رکيو تنهنڪري ڪافي انداز ۾ اردو قصن جا ترجما ڪيا ويا. ازانسواءِ عوامي آکاڻين تان پڻ قصا تاهي اشاعت هيٺ آندا ويا جهڙوڪ "ٽوپي ٻيگ" "ڪوڙو ٻلي" "مس ننهن" ۽ "ڪچڙي ماني" وغيره. نه فقط ايترو مگر لوڪ ڪهاڻيون مثلاً سسئي پنهون، ليليٰ مجنون، عمر مارئي، دودو چنيسر، سهڻي ميهار، مومل مينڌرو پڻ ڪي نظم ۾ ڪي نثر ۾ شايع ڪيون ويون. جيئن وقت گذرندو ويو تيئن انگريزي ناول جا ڪتاب بڪثرت ترجمي هيٺ آندا پئي ويا. مگر انهن ترجمن ۾ گهڻا ترجما مرزا قليچ بيگ مرحوم ڪيا جن مان "راميل" ۽ "گلن جي ٽوڪري" وڏيڪ اڳڀرا آهن. هن زماني ۾ آنجهاني مسٽر هريسنگ ۽ مرزا صاحب مرحوم جيڪي ڪافي انداز ۾ ڪتاب ترجمو ڪرائي شايع ڪيا، ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اهي رفته رفته ناياب ٿيندا

پيا وڃن. انهن ٻنهي صاحبن کان پوءِ حيدرآباد ۾ لاڙڪاڻي طرف پڻ ڪتاب ڇپجڻ جو آغاز ٿيو ۽ ڪافي تعداد ۾ انگريزي، هندي ۽ اردو ڪتابن جا ترجما ظاهر ٿيڻ لڳا، جن ۾ اڪثريت ناولن جي هئي. مشهور ناول ”چندر ڪانتا“ سندس پنڪڙين سميت اٽڪل ٤٠ حصن ۾ شايع ٿيو، مگر تاهم پورو ٿي نه سگهيو. ساڳئي پبلشر انگريزي ناول ”اسٽار آف منگريليا“ جو ترجمو بنام ”ستاري منگريليا“ به شايع ڪيو.

حيدرآباد ۾ مسٽر خوشيرام رينالڊ جي وڏن انگريزي ناولن ”جوزف ولمٽ“ ”ميري پرائيس“ ۽ ”روز آف دي حرم“ وغيره جا ترجما ڪيا. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته سال ١٩١٥ع کانوٺي جاسوسي ناولن جو سيلاب شروع ٿي ويو ۽ اهي سنڌ ۾ بلڪل گهڻي قدر مقبول پيا. ”بد بخت هيرو“ ”موت جو پيغام“ ۽ ٻيا ازين قسم جا ڪيترائي ناول يڪي بعد ديگري ميدان ادب ۾ ڏڙا ڏڙ اچڻ لڳا. ”چار درويش“ نالي اصل فارسي ڪتاب، جو امير خسرو جو لکيل هو، جو چوڻ ۾ اچي ٿو ته هن پنهنجي بيمار مرشد جي وندر لاءِ لکيو هو جو کيس روزانه پڙهي ٻڌايو ويندو هو ۽ بفضل خداوند تعاليٰ قصو به اختتام کي پهتو ته سندس مرشد به بلڪل عافيت حاصل ڪئي. اهوئي سبب آهي جو چوڻ ۾ اچي ٿو ته ”چار درويش“ قصو جيڪڏهين ڪنهن به مريض کي پڙهي ٻڌايو ويندو ته کيس شفا ٿيندي. بهرحال اهو قصو اردوءَ وارن ترجمو ڪيو، جنهن تان وري ماستر واحد بخش شڪارپوريءَ

سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. ”گل بڪاولي“ قصو جو پڻ اصل فارسيءَ تان اردو ۾ ترجمو ڪيو ويو هو، ان جو پڻ ماستر احمد خان تڳيو خان جلباڻيءَ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ”امير حمزه“ دراصل عربي زبان جو قصو آهي، مگر اهو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو هو ۽ ان تان سنڌي زبان ۾ آندو ويو. امير حمزه جو ۳ ۽ ۴ جلد ماستر قاضي عبدالغفور هالائيءَ ترجمو ڪيا. اهڙيءَ طرح ”الف ليليٰ“ ۽ ”حاتم طائي“ پڻ عربي قصا هوا جي اول اردوءَ ۾ ۽ بعده، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا. ”گل صنوبر“ ۽ ”سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال“ پڻ فارسي مان اردوءَ ۾ ۽ ان تان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا. هن وقت تائين پراڻي قسم جي ناولن جو دؤر هلندو آيو، جن جي لکڻ جو ڪو خاص مقصد ڪونه هوندو هو. هنن ناولن مان مدعا صرف ڪجهه اخلاقي سڌارڻ جي هئي ۽ گهڻي قدر محض وندر هوندي هئي ۽ بس.

”ناول جو نئون دؤر“

سال ۱۹۲۳ع ڌاري هندستان جي آزاديءَ جي لهر موجون هڻڻ لڳي ۽ ناول ۾ سياسي تاريخ پڙهڻ شروع ٿي. اول اول ڪانگريسين ۽ انقلابين جا سياسي ناول شايع ٿيا ۽ پوءِ هريسنگهه ۽ سنس راجپوتن جي ڪارنامن جا تاريخي ناول لکائڻ شروع ڪيا، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو جو حيدرآباد سنڌ خواهه ڪراچيءَ مان پڻ ساڳيو سلسلو شروع ٿيو. ڪراچيءَ جي نامور رسالن ”سندر ساهتيه“ ”رتن“ ۽ ”آشا ساهت منڊل“ وغيره جي ذريعي

ڪافي ناول وجود ۾ آيا. مثلا "رتن" جا هيٺيان چند ناول قابل ذڪر آهن.

(١) آزاديءَ جا اپاسڪ (قومي ناول)
(٢) پريت جا گيت (ٽئگور جو ترجمو)
(٣) بال چندرما (" ")
(٤) نروپما ديوي (سماجڪ ناول)
(٥) امرت جهڙا مٺا ٻول (ليکڪ ديو يداس)
(٦) چندر شيکو (تاريخي ناول)
(٧) انڌيءَ جي ڪهاڻي (افسانو)

اهڙيءَ طرح "سندر ساهتيہ" جي چند مشهور ناولن جا نالا ڏجن ٿا.

(١) آخرين سفر (ترجمہ سر هال ڪين)
١٩٤٠ جڳت آڏواڻي
(٢) تارا سندري سال ١٩٣٦ ميلا رام واسواڻي
(٣) پرستان جو شهزادو "
(٤) چنبيليءَ جي سڳنڌ "
(٥) منورما "
(٦) هار جيت "

ساڳيءَ طرح "آشا ساهتيہ منڊل" ڪراچيءَ جا قابل ذڪر ناول هي آهن.

(١) سدا سهاڳڻ ديو سياڻي
(٢) ناري سنسار مخزن زالن لاءِ
(٣) گورا گلي ڪرپالاڻي
(٤) ڪومل ڪمل آماننڌ مامتورا

(٥) جيون ڪلا   ڇوهڙ هندو جا

وغيره.

انهن کان سواءِ ٻيا ٻه ڪيترائي انفرادي ڪوشش جي نتيجي تي چڱا ناول شايع ٿيا. جهڙيءَ طرح ڪراچيءَ مان مٿين ادبي ادارن جي ذريعي اهي ناول شايع ڪيا ويا، تهڙيءَ طرح وري حيدرآباد سنڌ مان ٻه ”ڪهاڻي“، ’پيارت جيون“ ۽ ٻين رسالن دواران ڪافي تاريخي ۽ سماجي ناول نڪري ظاهر ٿيا.

هن ادبي ڪشمڪش جو اثر سنڌ جي مسلمانن تي پڻ ڪافي طرح پيو ۽ اردو تاريخي ناولن جا ترجما متواتر ٿيندا رهيا جهڙوڪ ”حور دمشق“، ”خنجر هلال“ ۽ ”منصور موهنا“ جا ناول ڇپجي شايع ٿيا. مگر تاريخي ناولن ۾ اسان جي خيال ۾ پهريون طبع زاد ناول جو لکيو ويو، اهو هو مرحوم حڪيم عبدالخالق موراڻيءَ جو لکيل ناول ”سندري“ جو نهايت دلچسپ ۽ ادبي شاهڪار آهي.

خانبهادر محمد صديق ميمڻ جي نيڪ ڪوششن مان جيڪا مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد ۾ قائم ٿي، ان جي سرپرستيءَ هيٺ پڻ ڪي عمدا ناول شايع ٿيا جهڙوڪ

(١) جڙتو شهزادو   (محمد صديق ميمڻ)
(٢) زندگيءَ جو پهريون ڏور سال ١٩٣١ع
(٣) ٻيون " " " ١٩٣٢ع
(٤) نبين جا قصا   حاجي فيض محمد پرياڻي
(٥) در يتيم   قريشي فتح محمد ڪهڙائي

وغيره.

سنه ۱۹۳۹ع کان وٺي مسٽر محمد عثمان ڏيپلائيءَ ته باقاعده هڪ تاريخي ناولن جو سلسلو شروع ڪري ڏنو جو اڳتي هلي "رسالہ عبرت" جي سلسلي ۾ تبديل ٿيو. مسٽر ڏيپلائيءَ جون متفرق آرٽيڪلون ۽ مضمون اڳيئي اخبارن ۽ رسالن ۾ متواتر ايندا رهندا هوا. سال ۱۹۳۹ع تائين سنڌي زبان جا تاريخي ناول نويس يا ته ڪبرسنيءَ ڪان هن ميدان مان رٽاير ڪري چڪا هوا يا منجهائن ڪي فوت ٿي ويا هوا. ان ڪري ناول نويسيءَ جي ميدان ۾ وري هڪ وڏو خال پئجي ويو. ان خال ڪي پرڻ جي شديد ضرورت مسٽر ڏيپلائي پوري ڪري ڏيکاري. هن صاحب اول اردو تان ترجما ۽ تلخيص ڪري ننڍا تاريخي ناول ڇپيا ۽ بعده، اوريجنل يعني طبع زاد ناول پڻ لکڻ لڳو. تخميناً سندس هڪ سؤ کن تاريخي ناول ڇپجي چڪا آهن جن مان "ڏاهري رنگ محل" ۽ "گلستان حسن" ضبط ٿيل آهن ۽ "نور توحيد"، شير ايران، مصطفيٰ ڪمال، مجاهد ڪشمير، سمرقند جو صوف حور بغداد، ٽيپو شهيد ۽ عيد جو چنڊ خاص طور قابل ذڪر آهن.

ساڳئي زماني ۾ شڪارپور طرف "برڪت علي آزاد" ۽ "شيخ اياز" ۽ ڪراچيءَ مان "باغي ساهتيه" وارن به ڪجهه ترقي پسند ناول شايع ڪيا. هن ڏس ۾ "آزاد سلسلي حيدرآباد" ۾ پڻ ۵-۶ ناول شايع ٿيا مگر پوءِ اهو وڌيڪ عرصو جٽاءُ ڪري نه سگهيو. سندس ڪتاب "شيش محل" شامت اعمال، سنڌل جو سنڪو، مظلوم

شهزاديون ۽ انجام الفت يادگار آهن.

هندو مصنفن طرفان ڀڻ هن دؤر ۾ ناولن لکڻ جو سلسلو بند ڪونه ٿي ويو. مسٽر ڀمپاڻيءَ ڪن انگريزي ناولن تان چند نهايت اعليٰ درجي جا ناول ترجمو ڪيا مثلاً

(١) پاپ ۽ پاڪيزگي	(انگريزي ناول ٽيس جو ترجمو)
(٢) مالهڻ	طبعزاد
(٣) وڏوا	

ان کان سواءِ پروفيسر اين-آر ملڪاڻي ۽ آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڀڻ چند ناول ترجمو ڪيا جي سندن خدمتون وسرڻ جهڙيون نه آهن. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو تاريخي ناول نورجهان سندس هڪ عمدو شاهڪار آهي.

سنڌي قصن ۾ وڏين آکاڻين جو بنياد دراصل "سندرساهتيه" ۽ "رتن" وڌو ۽ بعد ۾ "ڪهاڻي" "پارت جيون" ۽ "آشا" به انهن کي گهڻو وڌايو. مگر جي رساله "سنسارچڪر" ۽ ڪراچي جي "سنسار سما چار" جي ادبي پرچن، خواه "سنڌو رسالي" به ان طرف توجه ڏنو مگر انهن مينءَ ۾ گهڻو حصو ترجمن جو هو.

ننڍين ڪهاڻين جو پهريون طبعزاد ڪتاب "پنج" نالي سان سنڌ جي قابل اديب مسٽر عثمان علي انصاريءَ ميرپور خاص مان شايع ڪيو جنهن جون پنج ئي آکاڻيون اسان جي قلب تي هڪ عجيب ڪيفيت طاري ڪن ٿيون. رساله عبرت به هن ڏس ۾ سندر ساهتيه ۽ رتن کان پٺتي

ڪونہ پيو ۽ مسٽر محمد عثمان ڏيپلائيءَ جون اٽڪل ٨٠ ڪن آکاڻيون شايع ڪيائين، جنمان ”هلز“، ”اقبال جي پيڻ“ ۽ ”پنج گڏيون“ ڪافي مشهور آهن. انهيءَ ضمن ۾ اهو ذڪر ڪرڻ پڻ ضروري ٿيندو تہ اهڙي هڪ ننڍي ڪهاڻي مسٽر محمد خان غنيءَ پڻ ”محروم تمنا“ جي نالي سان ترجمو ڪري ١٩٤٦ع ۾ ڇپائي هئي. رسالہ ”آڳي قدم“ ۽ ”باغيءَ“ ۾ بہ چڱيون چڱيون ڪهاڻيون شايع ٿيون هيون ۽ هينئر وري ”ادبي اداره سنڌ“ هن راهہ ۾ قدم رکيو آهي.

پراڻي زماني جا قصا، تخيلي ڳالهين سان پرپور آهن ۽ اگرچہ گهٽ پڙهيل عوام ۽ جهلا انهن کي ڪافي همٿائين ٿا، پر ضروري آهي تہ اهڙيءَ چيز کان ڪناره ڪشي ڪري سنڌي زبان ۾ نئين طرز جا اهڙا ناول شايع ڪيا وڃن جي قوم کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ ۾ مددگار ثابت ٿين. جيئن تہ اهڙن ناولن جو هي ٿئون دؤر آهي، تنهنڪري فڪر ڪونهي، جيڪڏهن انهن ۾ ترجمن جو گهڻو انداز هجي. هرڪنهن ملڪ ۾ ان جي ادب جو نئون دؤر هميشه ترجمن سان ئي شروع ٿيندو آهي. اهي ترجمہ پڙهي پڙهي نوجوان اصل ناول شايع ڪندا آهن. ان ڪري سنڌ جي ادب جي بهي خواهن تي لازم آهي تہ هو انگريزي خواهہ اردو زبانن تان عمدا عمدا ناول ترجما يا تلخيص ڪري سنڌي ادب کي مزين ڪن ۽ منجهن معقول اضافو ڪن. وڏيون ڪهاڻيون بہ ان سلسلي ۾ ضروري چيز آهن، پر ڪهاڻيون جيئن تہ سنڌيءَ ۾

اڳيئي چڱي انداز ۾ ترجمو ٿيل آهن، ان ڪري اهي ترجمن بدران اصلي يعني اوريجنل هجن ته زياده چڱو ٿيندو. اسان جي نوجوان طبقي کي اڪثر عشقيه ناولن سان شغف آهي، مگر جيئن علامه اقبال مرحوم فرمايو آهي ته:

آ تجهکو بتادوں میں تقدیر اُمم کیا ہے؟
شمشیر و سناں اول اور چنگ و رباب آخر!

تيئن عشقيه اشعار ۽ ناول ٺهي آهن، جي قومن جي زوال کي آڻيندا آهن. قومن جو عروج، بهادري ۽ انقلاب سندن ادب مان ئي پيدا ٿيندو آهي. اسان جا اديب حضرات جيڪڏهن قوم کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ چاهين ٿا ته هو پنهنجا ناول خواهه آکاڻيون مجاهدانه رنگ ۾ لکڻ تي زور ڏين. ازانسواءِ هينئر جن ناولن يا افسانن جي وڌيڪ ضرورت محسوس ڪئي وڃي ٿي، اهي اهڙا هئڻ گهرجن، جن جو واسطو سموري انسانيت جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ سان هجي، ڇو ته قوم اهائي اقبال ۽ ترقيءَ سان همڪنار ٿيندي جا پاڻ سان گڏ سموري انسانيت جي خيرخواهي چاهيندي هوندي.

ناول جو موجوده دور

اسان جي سنڌي ادب ۾ نثر جو ذخيره اڳيئي ٿورو آهي، ويتر عمدا ڪتاب ته بلڪل ڪمياب آهن. قصن ۽ ڪهاڻين جي ڪمي ڪانهي، مگر اهي اڪثر بي سود آهن؛ نه منجهن ڪا خيالن جي گهرائي آهي ۽ نه اعليٰ ويچار آهن، تنهنڪري انهن جي پڙهڻ مان ڪوبه سزو

ڪونہ ٿو اچي. هاڻي البت حالتون اميدافزا نظر اچي رهيون آهن ۽ اڪثر عوام گاهي گاهي سنڌي ڪتاب پڙهندو نظر اچي ٿو. تڏهن بہ اهي فقط اٽي ۾ لوڻ جي برابر آهن. شڪر آهي جو وري بہ هن ڏس ۾ ڪن علم دوست حضرات درد دل ڏاري پاڻ پتوڙڻ شروع ڪيو آهي. جيتوڻيڪ ڪين پگهر جو پورهيو بہ نٿو پڙ پوي، تاهم محض هن خيال کان تہ سنڌي ادب اوج تي رسي، هنن گهڻو سعيو ڪرڻ شروع ڪيو آهي.

پاڪستان جدا ٿيڻ بعد سنڌي زبان کي ختم ڪرڻ جا ناپاڪ حملا شروع ٿيا آهن، جن جي جواب ۾ سنڌي نوجوان پڙڪي اٿيا آهن ۽ "فردوس پبليڪيشن هالا"، "ادبي اداره حيدرآباد" "پرهہ ڦٽي حيدرآباد" جهڙا ارادا قائم ٿيا آهن، جن مان ڪي ناول ڇپائي چڪا آهن، ڪي ڇپائي رهيا آهن ۽ ڪي هن بعد ڇپائيندا. بزم فردوس هالا جو هڪ عمدو ناول "ڪاروان زندگي" محترم انجم هالائيءَ جو لکيل قابل ذڪر آهي.

ان کان سواءِ ڪي جاسوسي ناول ۽ ڪي افسانا پڻ انفرادي طرح ڇپجي چڪا آهن. مثلاً بزم بسمل ٽنڊہ محمدخان جي طرفان "شرابي" ۽ "گناه جون راتيون" شايع ٿيا آهن.

ادبي اداره حيدرآباد جي طرفان:

(١) ڏکو بدمعاش (جاسوسي) محمد بخش جوهر

(٢) زبردستي (سماجي) محمد بخش جوهر

(٣) باغي	(سماجي)	محمد بخش جوهر
(٤) ڪاليجي ڪڪي	(")	"
(٥) شيطان جي ناني	(")	"
(٦) سکن سان لڙائي	(تاريخي)	"
(٧) شريف ڌاڪو	(جاسوسي)	پير محمد حافظ الهداد
(٨) تباهي		حسيني محمد حافظ

وغيره ڇپجي چڪا آهن.

هن کان علاوه ٻيا به ڪيترائي ناول شايع ٿيا آهن، جن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

(١) طوطو مينا	ماستر محمد يوسف ابڙو
(٢) شير ميسور	ماستر گل محمد شاهه رضوي
(٣) زميندار	سيد حيدر شاهه
(٤) راهه نجات (زندگيءَ جو ترجمه)	مسٽر الهه بخش ٽالپر
(٥) پرديسيءَ جو پيار طبعزاد	" "

اهي سڀيئي ناول اڪثر سال ١٩٥٢ع جي پيدائش آهن.

افسانوي ادب (Fiction) روز بروز نت نوان روپ اختيار ڪندو رهي ٿو. هينئر مختصر افساني ۽ ٻين ڪن صنفن جي ادبي دنيا ۾ گهڻي شهرت آهي. عوام لاءِ اهي گهڻي قدر پسنديده ۽ مرغوب چيزون آهن. هاتم ناول جي مقبوليت ۽ اهميت جيتري اوائلي دور ۾ هئي، هن دور ۾ ان کان به وڌيڪ آهي. مغربي دنيا ۾ بدستور ناول جي فن ۽ ٽيڪنيڪ ۾ نيون نيون تبديليون ۽ اضافا رونما ٿيندا رهيا آهن. ان مان نه رڳو اهو ظاهر

ٿئي ٿو ته هيءَ صنف ترقيءَ جون منزلون طي ڪري رهي آهي، پر اهو به ثابت ٿئي ٿو ته هيءَ صنف مستقبل ۾ زنده جاويد رهندي. روزمره جي مشاهدي مان اهڙا ڳالهه بخوبيءَ معلوم ٿيندي ته ناول جي ضرورت موجوده دور ۾ وڌندڙ آهي. يورپ ۾ ته فلمون به ناولن تان ناهيون وينديون آهن.

ناول جي فن سنڌي زبان ۾ ڪا خاص ترقي ڪانه ڪئي آهي. ورهاڱي کان اڳ جيتوڻيڪ ناول گهڻي تعداد ۾ شايع ٿيا، ليڪن صرف ٿورا اهڙا اصلوڪا ناول آهن، جيڪي صحيح معنيٰ ۾ ناول چوائڻ جا مستحق آهن. البت ڪي سٺا ترجمو ٿيل ناول چڱي تعداد ۾ اسان جي ادبي خزاني ۾ شامل آهن. قيام پاڪستان بعد ناولن جي اشاعت تمام سست رهي آهي. منهنجي خيال ۾ هن صنف جي ادب ۾ تجديد ۽ لکندڙن کي ترغيب ڏيڻ لاءِ ضروري آهي ته سنڌي زبان ۾ ترجمن ڪرڻ جو اهتمام ڪيو وڃي.

۱۹۵۲ع بعد جيڪي ناول سنڌي زبان ۾ شايع ٿيا آهن، تن مان چند هي آهن:

۱- حسنه — رسول بخش خمار
۲- سورج شاخون ڪيئون — محمد علي پٺاڻ
۳- دريا جي ڪپ تي — گل حسن گل
۴- انصاف ڪٿي آ؟ — محمد دائود بلوچ
۵- نوران — قاضي عبدالڪريم
۶- نازبو — فضل احمد بچاڻي

مٽيان چند طبعزاد ناول ۽ انھن کان سواءِ ٻيا ڪي ناول اداره آواز ادب حيدرآباد جا شايع ڪرايل آھن.

آر. ايڇ. احمد برادرس حيدرآباد به چڱي انداز ۾ جاسوسي، تاريخي ۽ رومانوي ناول شايع ڪرايا آھن، جن مان ڪن جا نالا ھيٺ ڏجن ٿا:

١– ايپلا — لطف الله بدوي

٢– لاش — خواجه غلام علي الانا

ڊاڪٽر منظور احمد عرساڻيءَ به ھن صنف ۾ پاڻ کي چڱو موکيو آھي. سندس ھڪ طبعزاد ناول 'ڪلب ۽ گھر' ۽ ٻيو 'مجاھد' جو نسيم حجازيءَ جي اردو ناول تان ترجمو ٿيل آھي، ڇپجي چڪا آھن.

ھن دور ۾ انگريزي ناولن مان به ڪي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا آھن، مثلا

١– عاشي

٢– روح جي ڳولا

پھريون سر رائيڊر ھيگرڊ جي انگريزي ناول She جو ترجمو آھي ۽ ٻيو Shadowsinthe wall جو ترجمو آھي. اھي ٻئي ناول فضل احمد بچاڻيءَ ترجمو ڪيا آھن ۽ دارالترجمه ٽنڊو الھيار ڇپايا آھن.

انھن کان سواءِ ٻيا به ڪي ناول شايع ٿيا آھن، جي اداره ادب نو ۽ ادبيات وارن ڇپايا آھن.

سنڌ جي مشھور اھل قلم محمد عثمان ڏيپلائيءَ جي ڪاوشن سبب سنڌي ناول ۾ حقيقي طور اضافو آيو آھي. تاريخي ناول جي فن ۾ ته ڪيس خاص ملڪو

حاصل آهي. ان سلسلي ۾ سنڌس خدمات جو گذشته دور ۾ تذڪرو ڪيل آهي. هن مختصر عرصي ۾ به سنڌس ڪافي ناول شايع ٿيا آهن، جن ڪي ادبي حلقن ۾ گهڻو پسند ڪيو ويو آهي. انهن مان چند هي آهن:

١- جپاني گڏي
٢- امرٽ
٣- غازي انور پاشا
٤- آزاديءَ جي جنگ
٥- دکن جا مجاهد
٦- سانگهڙ

مٿين سڀني ناولن مان سانگهڙ کي هڪ خاص مقام حاصل آهي. رائيٽرس گلڊ طرفان مصنف کي هن تخليق لاءِ انعام به مليل چڪو آهي. هن دور ۾ جيڪي به اهم ناول شايع ٿيا آهن، تن سڀني جو ذڪر ڪيو ويو آهي، ليڪن اها لسٽ مڪمل سمجهڻ نه گهرجي.

هڪ ڳالهه پڙهندڙن کي ٻڌائڻ گهران ٿو ته هن ساڳئي دور ۾ هندستان ۾ سنڌي ناول طبعزاد خواهه ترجما تمام گهڻا شايع ٿيا آهن. اسان وٽ انهن جي پنجين حصي جيترا به مس شايع ٿيا هوندا. هندستان جي مشهور ليکڪ 'سندري اتمچندائيءَ' جا به ناول 'پريت پرائي ريت نرالي' ۽ 'ڪرنڊڙ ديوارون' سنڌ مان به شايع ٿيا آهن.

چوڻ ۾ اچي ٿو ته سنڌي زبان ۾ ڪم از ڪم هڪ هزار کن ناول آهن. منهنجي ڏيان ۾ جيڪڏهن

هزار نہ هوندا تہ بہ ڪم از ڪم ننڍا وڏا ناول، لوڪ ڪهاڻيون ۽ ننڍيون آکاڻيون تقريباً ستن سون کان گهٽ ڪين ٿينديون. دعا آهي تہ الله تبارڪ و تعالیٰ اسان جي سنڌي ادب جي گهڻگهرن کي توفيق ڏئي تہ پنهنجي ادب سان عشق رکي، ان کي شاهوڪار بڻائين — (آمين).

(٢)

سنڌي ڊراما

مرحوم حضرت مولانا عبيدالله صاحب سنڌي نورالله مرقده' جن جي خدمت ۾ هڪ دفعي ڪنهن طالب العلم عرض ڪيو ته "سائين، هيءَ جو قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته قيامت ۾ هرهڪ انسان جا اعمال سندس سامهون اچي بيهندا ۽ هن جا اعضا خود هن جي ڪردار ۽ گفتار، جيڪي هن فاني دنيا ۾ ڪيا هوندائين تن بابت شاهدي ڏيندا؛ اها ڳالهه اسان کي سمجهه ۾ نه آئي آهي، لهاذا مهرباني فرمائي ان مسئلي تي روشني وجهڻ فرمايو." سبحان الله! شال رب العزت مرحوم جي خاڪ کي روشن فرمائي ۽ سندس روح پاڪ تي پنهنجي عنايات بي غايات جي ٻالوٽ ڪري، اجهو هن طرح ارشاد فرمايو. مولانا صاحب جن جواب ۾ فرمايو ته "ابا، اوهان ڪڏهن سئنيما ڏٺو آهي؟" طالب جواب ۾ باادب اعتراف ڪيو ته هن بارها سئنيما ڏٺو آهي. تڏهن پاڻ فرمايائون ته پوءِ معاملو صاف آهي. جڏهن ڪائن وضاحت طلب ڪئي ويئي، تڏهن وري پاڻ سوال پڇيائون ته مونکي ٻڌايو ته ڪوبه اداڪار (ائڪٽر) جيڪي به عمل اسٽوڊيو ۾ ڪئميرا جي اڳيان ڪري ڏيکاري ٿو، اهو ساڳيو اداڪار، فلم تيار ٿي وڃڻ بعد پاڻ به ڪنهن سئنيما هائوس ۾ ويهي، انهيءَ ساڳيءَ فلم جو

معاينو ڪري سگهي ٿو يا نه؟ طالب وراڻيو ته تحقيق سائين، هو پنهنجي اداڪاري (ائڪٽنگ) پاڻ پنهنجي اکين سان عام تماشبينن وانگر ملاحظه ڪري سگهي ٿو. تڏهن پاڻ فرمايائون ته بس اوهان جي سوال جو جواب اوهان کي ملي ويو. طالب وري به مزيد وضاحت طلب ڪئي، جنهن تي مولانا عليہ رحمة جن فرمايو ته "ايئن هيءَ ساري ڪائنات هڪ عظيم اسٽوڊيو وانگر آهي، جنهن ۾ قدرت جي ڪئميرا، انساني اعمالن جو فلم متواتر تيار ڪندي ٿي رهي ۽ هن دنيا جي اسٽيج تي ميڙي انسان ائڪٽرن جي حيثيت ۾ ڪم ڪندا نظر اچن ٿا ۽ روز جزا کين پنهنجي ڪيل ڪردارن ۽ گفتارن جو نهايت چٽيءَ طرح نظارو ڪرايو ويندو، جنهن کان هو هرگز انڪار ڪري نه سگهندا. اهڙيءَ طرح هنن جا اعضا مٿن شاهد هوندا. هٿن ۽ پيرن سان جيڪي ڪيو هوندائون، زبان سان جيڪي چيو هوندائون، اکين سان جيڪي ڏٺو هوندائون، ڪنن سان جيڪي ٻڌو هوندائون، اهو سڀ سندن اکيان عيان هوندو.

مٿيون مثال مون صرف ان ڪري ڏنو آهي ته اوهان صاحبن کي يقين ٿئي ته هيءَ ڪائنات سڄو هڪ ڊرامو آهي ۽ انساني زندگي اداڪاريءَ کان زياده اهميت نه ٿي رکي. هن دنيا جي اسٽيج تي اداڪار انسان، پنهنجي هر هڪ قول ۽ فعل لاءِ ڪيتريقدر مجبور يا مختار آهي، ان کي بالائي طاق رکي فقط هيترو قبول ڪرڻو ئي پوي ٿو ته، هن دنيا جي اسٽيج تي ويچارو انسان محض هڪ ائڪٽر جي حيثيت ۾ پنهنجون

حرڪات و سڪنات ڪري رهيو آهي. درحقيقت ڊراما هڪ فطري امر آهي ۽ ابتدائي آفرينش کان ئي وٽني انسان ۾ نقل ڪرڻ جو عنصر موجود آهي. هو هميشه پين جي جسماني چرپر جو نقل ڪندو رهي ٿو. اهو ئي سبب آهي، جو ڊراما ڪنهن به اثر کي پين تائين پهچائڻ ۽ جذبات کي اپارڻ جو هڪ ڪارآمد ذريعو ثابت ٿيو آهي. ڊرامي جي ابتدا نقاليءَ سان ٿي آهي ۽ نقالي هڪ انساني جبلت آهي، جا فطرتاً سندس طبيعت ۾ سمايل آهي.

اسين روزانو ڏسي رهيا آهيون ته بار جڏهن سمجهه پريو ٿئي ٿو، تڏهن نقل ڪرڻ سگهي ٿو. کائڻ پيئڻ، گهمڻ ڦرڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، خواه ٻي جرڪات سڪنات ۾ پين جو نقل ڪرڻ شروع ڪري ٿو. استاد ارسطاطاليس جو قول آهي ته نقالي انساني جبلتن ۾ داخل آهي ۽ ان جي ابتدا ٻاراڻيءَ عمر کان شروع ٿئي ٿي ۽ ان جي ارتقا جو انتهائي ڪمال عمل يا ڊرامو آهي ۽ ڊرامو عين فطرت آهي. هرهڪ ننڍو پنهنجي وڏي جي نقل ڪرڻ لاءِ منتظر ۽ بيتاب آهي ۽ اها فطري بيچيني ئي، هن فن لطيف يعني ڊراما جي ابتدا آهي، جنهن کان ادبيات جو سلسلو شروع ٿئي ٿو. اهائي نقالي آهي جا ڊرامه جو پيش خيمو آهي ۽ ڊرامو ادب جي ابتدائي منزل آهي.

ڊرامي جي فن جا ڪيترا پهلو آهن؟ ڪيترا بنيادي عناصر آهن؟ ڊرامي جي شروعات ڪيئن ٿي؟ ڪٿي ان جنم ورتو، ڪٿي ڦليو ڦوليو، ڪٿي پايهءَ تڪميل تي

پهتو، اهو هڪ نهايت ئي طويل بحث آهي، جنهن جو هتي مفصل ذڪر ڪرڻ منهنجي مقصد کان ٻاهر آهي. جيئن سون پنهنجي مقالہ ”سنڌي ناول“ ۾ عرض ڪيو آهي تہ ادب جي هرهڪ پهلوءَ، نثر خواه نظم جي ابتدا هميشه مذهب کان ٿي آهي، ساڳيءَ طرح ڊرامي جو آغاز بہ ساڳين حالتن هيٺ ٿيل ٿو ڏسجي. اول اول يونانين ۽ هندن، جن جي مذهبن ۾ اصنام پرستيءَ جو رواج گهڻو هو، اتي ڊرامہ جهڙي فن کي فطري سهولتون مهيا ٿي مليون ۽ هنن پنهنجي ديوتائن ۽ ديوين جي قصن کي ڊرامائي شڪل ۾ پيش ڪيو. مگر چونڪ ڊرامو هڪ قوم جي زندگيءَ جو عڪس آهي ۽ ادب جي هڪ اعليٰ ترين شاخ آهي، تنهنڪري ضروري هو تہ وقت جي حالتن موافق ڊرامي جو مقصد بہ بدلبو رهي. دراصل ڊرامو هرهڪ ملڪ ۽ وقت جي جدا جدا ماحول جي تقاضاآهر عوام جي اخلاق ۽ معاشرت جي آئينہ هجڻ جي حيثيت رکي ٿو. ان سان گڏو گڏ عوام جي تفريح طبع جو پڻ ذريعو آهي. درحقيقت ڊرامي جو اصل مقصد صرف تفريح نہ آهي، مگر قوم لاءِ تبليغ ۽ تلقين جا فرائض پڻ افضل نموني ۾ انجام ڏيئي سگهي ٿو. مگر جهڙيءَ طرح اسان پنهنجي ناول نويسيءَ واري مقالہ ۾ اشارو ڪيو آهي تہ غير مهذب يا فاحش ناولن سان بجاءِ اصلاح جي بچڙائي وڌي ٿي، ساڳيءَ طرح ڊرامہ نويسيءَ جي اهم جوابداري بہ جيڪڏهن ڪن نا اهل ماڻهن جي سپرد ڪئي ويئي تہ فائدي جي بجاءِ ضرور

نقصان ٿيندو ۽ عوام جي مذاق ۽ اخلاق خراب ٿيندا، تنهنڪري ادب جي ڪشتيبانن جو فرض آهي ته بلڪل سختيءَ سان ڏسن ته ڊرامه سان سچو پچو مقصد حاصل ٿئي ٿو يا نه ۽ ڪوشش وٺي انهن ۾ مناسب تبديل آڻين، جيئن عوام جا اخلاق نه بگڙن، جهڙيءَ طرح اڄڪلهه سئنيمائن اندر صرف عشقيه ناٽڪ ڏيکاري قوم جي نونهالن جي ستياناس ڪئي وڃي ٿي. جنهن ۾ ڪيل ڪي جانچي ڏسبو ته ضرور ڪانه ڪا چوري هوندي ۽ پنهنجي ٽولو عاشق هوندا. عشق به وري اهڙو سستو هوندو جو يا ڪنهن تالاب جي ڪناري تي گهاگهر پريندي اکيون اٽڪي ويندييون، يا ڪنهن ٽرين ۾ بئگ بدلجي وڃڻ سان نينهن جي ناوڪ چڀي ويندا يا ڪنهن بس ۾ ڪلهو ڪلهي سان لڳڻ شرط چت چورائجي ويندو يا ڪنهن جهنگل ۾ سير ڪندي طوفان ۾ دو پٽو اڏامي وڃي ڪنهن عاشق بدنام جي ڪلهن ۾ پوندو ۽ حضرت عشق اچي حاضر ٿيندو يا ڪنهن اسڪول يا ڪاليج ۾ عشق جو انڊا چڙهي ويندو يا ڪنهن سئنيما ۾ سر ويندو يا مندر ۾ مصيبت پوندي يا ڪو موٽر جو ائڪسيڊنٽ ٿيندو يا هوٽل جي ڪمري ۾ لنؤ لڳندي يا اسپتال ۾ آپريشن ٽيبل تي متو ويندو. مطلب ته اهڙا ڊراما ته سم قاتل کان گهٽ اثر ڪونه ٿا رکن."

منهنجي ڏيان ۾ ڊرامي جا مکيه پاڳا صرف ٻه آهن جن کي انگريزي زبان ۾ (١) ٽرئجيڊي (٢) ڪاميڊي چيو وڃي ٿو؛ جن جو ترجمو عربيءَ ۾ حزنيه ۽ طربيه

ٿي سگهي ٿو. سنڌي زبان ۾ ٽرئجيڊي اهو ڊرامي جو قسم آهي جنهن جي ساري قصي جي پڇاڙي غم يا حزن ۾ پوري ٿئي. هن ڪي جيڪر ٻين الفاظن ۾ غم انجام ڊرامو سڏجي. ڪاميڊي اهو ڊرامي جو قسم آهي جنهنجي سڄي ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي طرب يا خوشيءَ ۾ ختم ٿئي. ان کي جيڪر ٻين لفظن ۾ خوش انجام ڊرامو ڪوٺجي. گهڻا ماڻهو اڪثر خوش انجام ڊراما ڏسڻ ۾ راضي هوندا آهن، جنهن لاءِ هنن وٽ اهو دليل هوندو آهي ته ”هيءَ دنيا اڳيئي رنج و محن سان ڀري پيئي آهي ۽ انسان ويچارو سدائين ڀيو ڳٽين ۾ ڳري، ويتر جو تفريح جو موقعو ملي، اهو به وڃي ڪنهن غم انجام ڊرامي ۾ صرف ڪجي ته يقيناً اها هڪ مصيبت ٿي پوندي. مگر منهنجو رايو ته هيءُ آهي ته رنج ۽ مصيبت جو ڊرامو ڏسندي، انسان گنڀير نظر اچي ٿو. اداڪارن جي ڏک کي هو پنهنجو ڏک ڪري سمجهي ٿو. هنن کي رئندو ڏسي ڪانئس به ڪلڻ موڪلائي وڃي ٿو. هنن جي اعمالن ۾ هو پنهنجي جذبات جو عڪس ڏسي ٿو. هنن جي حياتيءَ ۾ ڪيس پنهنجي زندگي نظر اچي ٿي. هو پاڻ کي انهن کان جدا ڪري نه ٿو سگهي. توڙن جي پڪار هزارن جي پڪار ٿيو پوي. غم انجام ناٽڪ ڏسندي انسان جيڪي ڳوڙها ڳاڙي ٿو سي سندس اندر جو ميل ڌوئي ڪيس غلاظتن کان صاف ۽ پاڪ ڪن ٿا. بيشڪ اهڙي اثر پيدا ڪرڻ لاءِ ڊرامي جو مضمون نهايت اعليٰ هئڻ گهرجي.

۽ ٻولي سپڪ ۽ سلوڻي هجي. غم انجام پلاٽ، ڏسندڙ جي منهن تي ملال ضرور آڻي ٿو، مگر اهو ملال نہ آهي، پر هڪ تاثير آهي جو ماڻهوءَ جي چهري تي سندس ڪن اعليٰ خيالات ۾ محو هجڻ وقت ڏسبو آهي. خوش انجام ناٽڪ ۾ بظاهر انسان ڪي سڀ ڪجهہ پنهنجي مرضيءَ موجب ملي وڃي ٿو ۽ اداڪار جيڪي چاهين ٿا، اهو سڀ ڪين حاصل ٿئي ٿو، مگر حقيقت ان جي برعڪس آهي. حياتيءَ ۾ ڪيترائي واقعا آدميءَ جي خلاف خواهش ٿين ٿا. هن جون مرادون گهٽي ياگي اڻپوريون رهجي وڃن ٿيون. ڪيترا دفعا انسان جو تير نشان تي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي ڪري پوي ٿو ۽ ڪنڌ ٻدران ڪيس لوڻ نصيب ٿئي ٿو. غم انجام ناٽڪ ڏيکاري ٿو تہ بندي جي من ۾ هڪڙي تہ صاحب جي من ۾ ٻي. انسان جي تقدير سندس تدبير کان وڌيڪ طاقت مند آهي. خوش انجام ناٽڪ ۾ هر طرف کان خوشي ئي خوشي آهي. آنهيءَ دنيا ۾ جو سج ابري ٿو تنهن کي ڪارا ڪڪر هرگز ڪو نہ ٿا ڍڪين. انهيءَ دنيا ۾ دائما ڏينهن آهي. جيڪڏهن بعضي ڪٿي رات ٿئي بہ ٿي، تہ اها سهائي رات آهي نہ اونداهي. آتي سراسر روشني ۽ خوشي آهي ۽ ڏک درد جو ڪو بہ نشان ڪونهي. غم انجام ناٽڪ ڏيکاري ٿو تہ گل جي چوڌاري ڪنڊن جو لوڙهو آهي. بهشت جي بهاريءَ سان گڏ دوزخ جا عذاب بہ آهن. شربت جي پيالي ۾ زهر پڻ گڏيل ٿي سگهي ٿو. ائين هرگز سمجهڻ نہ

گهرجي، تہ ڏک درد جو داستان، انسان کي محض مايوس ۽ نااميد ڪري ٿو، مگر غم انجام ناٽڪ ۾ مکيہ اداڪار (هيرو) موت ۾ ئي محبوب جو مشاهدو ماڻي ٿو.

مرين تان ماڻئين، جانب جو جمال

هاڻي اسان کي صرف اهو ڏسڻو آهي تہ سنڌي ڊراما جي ابتدا ڪڏهن کان ٿي، ڪهڙين ٻولين جو مٿس اثر پيو، ڪهڙا ڪهڙا ڊراما اسان جي پياري زبان ۾ لکيا ويا، ڪهڙن ڪهڙن اصحابن هن ميدان ۾ قلمفرسائي ڪئي ۽ هن فن لطيف کي سنڌ اندر ڪهڙو مستقبل آهي؟

سال ١٨٥٣ع ۾ جڏهن انگريزن جي ڪوشش سان سنڌي زبان جي الف-ب نهي راس ٿي، ان وقت تائين، سنڌي زبان ۾ ناول خواهہ ڊراما جو نالو بہ ڪونہ هو. بعد ۾ جڏهن رفتہ رفتہ سنڌي اسڪول ۽ انگريزي اسڪول ڪليا، تڏهن اتي ننڍين ننڍين مڪالمن لکڻ ۽ اسٽيج تي آڻڻ جو رواج پيو، جن ۾ پڻ خاص طرح هندو عنصر جو وڏو حصو هو. هوڏانهن هندستان ۾ اردو زبان زور وٺندي ٿي ويئي ۽ ڪي ناٽڪ ڪمپنيون پڻ وجود ۾ آيون جن جي سعيي ۽ ڪوشش سان چند عشقيہ ڊراما ڇپجي ظاهر ٿيا ۽ اسٽيج تي آندا ويا. مثلاً راجا اندر، خدا دوست، خوبصورت بلا، هرشچندر، ليليٰ مجنون، شيرين فرهاد ۽ شڪنتلا وغيرہ. اسان جي پياري سنڌ جي وچڙيل تخت گاه ڪراچي ۾ هڪ "جميلہ" نالي جنهن کي عام طور "جنبيلان" سڏيو ويندو هو ۽ ٻي "بازل"

نالي ٿيئٽريڪل ڪمپنين طرفان نيپئر روڊ تي ٻه ٿيئٽر هائوس قائم ٿيا، جن ۾ مٿي ذڪر ڪيل کيل متواتر ڏيکاريا ويندا هوا ۽ سڄي سنڌ مان شوقين جوان ڪهي اچي اهي ڏسندا هوا. بعد ۾ هڪ گجراتي ڪمپنيءَ پڻ ساڳئي روڊ تي جنم ورتو ۽ هڪ شاندار ٿيئٽر هائوس تعمير ڪرايو. چونڪ سنڌي ماڻهو اردو زبان مان گهڻي قدر مانوس هوندا آهن، لهاذا انهن ۾ پڻ فني رشڪ جاڳيو ۽ چند سنڌي اديبن ڊراما لکڻ شروع ڪيا. انهن ڊراما نويسن ۾ جيتوڻيڪ وڏو حصو هندو صاحبن جو هو، تاهم اسان سنڌي مسلمانن کي فخر آهي جو پهريون شخص جنهن هن راهه ۾ مضبوط قدم رکيو، اهو هو اسانجي سنڌ جو مايئه ناز مشهور ۽ لاثاني اديب مرحوم ميرزا قليچ بيگ صاحب حيدرآبادي. مرحوم مرزا صاحب هن فن تي طبع آزمائي ڪرڻ لاءِ اول حجاب جو پردو چاڪ ڪري پين سيڪڙاتن لاءِ راه کولي وڌي. پهريون ناٽڪ جو مرزا صاحب مرحوم سال ۱۸۸۰ع ۾ لکيو اهو هو ”ليلى مجنون“ ان بعد ۱۸۸۵ع ۾ وري خورشيد نالي هڪ ڊرامو لکيائين جو ڪنهن گجراتي ناٽڪ جو ترجمو هو. ان بعد ڪيترن هندو سڄڻن جن جي ادبي خدمات جو اعتراف نه ڪرڻ هڪ وڏو گناه ٿيندو، هيٺين طرح ڏڍا ڏڍ ڊراما لکڻ شروع ڪري ڏنا.

(۱) ۱۸۸۸ع ۾ ديوان ڪوڙي مل چندن مل ”راجا هرشچندر“ نالي هڪ ڊرامو لکيو جو هڪ سنسڪرت ڊرامي جو ترجمو هو.

(٢) جلدئي ماستر چيتانند ماڪن پريا "نل دمينتي" نالي هڪ ڊرامو تيار ڪيو، جو ڪنهن هندي ڊرامي جو ترجمو هو.

(٣) مسٽر لوڪسنگ ۽ ليلارام سنگ هڪ ڊرامو "درؤپديءَ" نالي سان لکيو.

(٤) ساڳئي مسٽر ليلارام سنگ ٻہ ٻيا ناٽڪ لکيا جنجا نالا "موهن تارڪا" ۽ سورجنَ راڻا هوا.

ياد رکڻ گهرجي تہ ١٨٨٥ع کانوٺي ڊرامہ نويسي شروع ٿي، مگر ١٨٩٤ع تائين لکيل ڊرامن مان ڪوبہ اسٽيج تي ڪونہ آندو ويو. جلدئي سنڌ ۾ ڊرئميٽڪ سوسائٽيون قائم ٿيون. مثلاً سال ١٨٩٤ ۾ ڊي- جي ڪاليج اميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي برپا ٿي، جنهن سال ١٩١٣ع تائين چڱو ڪم ڪيو ۽ جيڪي بہ سنڌي زبان ۾ ناٽڪ شايع ٿيا، اهي ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي آندا ويا. سال ١٨٩٦ع ۾ وري بہ مرزا صاحب مرحوم هڪ ڊرامہ "شڪنتلا" نالي سان لکيو، جو اصل ڪاليداس جي هندي ڊرامي جو ترجمو هو. ان بعد حيدرآباد سنڌ ۾ بہ هڪ "حيدرآباد اميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي" قائم ٿي. هن سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ ڪي ناٽڪ مسٽر نانڪرام ڏرمداس لکي پيش ڪيا، جن مان چنڊ هي آهن (١) فريبي فتنہ (٢) نيڪ انجام (٣) پتي شيوا (٤) پريم ڀڳتي جو هڪ هندي ناٽڪ "بلوا منگل" جو لفظ بہ لفظ ترجمو هو. ان کان علاوہ، حيدرآباد ۾ هڪ ٻي بہ ناٽڪ منڊلي قائم ٿي، جنهنجو نالو هو

”نصرپور پرديسي سارسوت برهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي.“ هن ڪمپنيءَ ٻہ ڪيترائي ناٽڪ شايع ڪرايا، جن مان چند هي آهن: (۱) دورنگي دنيا (۲) پريمي پتنگ (۳) بيوفا قاتل (۴) ڪلجڳ جا ڪلور (۵) ڪشور موهني وغيره. سال ۱۹۰۷ع ۾ وري لاڙڪاڻي ۾ ڊرامہ جوشوق جاڳيو ۽ ”چانڊڪا اميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي“ قائم ٿي، جنهنجو مکيہ ڪارڪن مسٽر ڪشنچند بيوس هو. هن ڪمپنيءَ موهن تارڪا، هرشچندر، شڪنتلا ۽ چندراولي کيل اسٽيج تي آڻي ڏيکاريا. سال ۱۹۱۷ع ۾ ”ڌرم اپڪار اميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي“ شڪارپور ۾ قائم ٿي، جنهن ۾ مسٽر چانڊومل کتريءَ ”مهجور“ ۽ ”چندر“ ٻہ کيل لکيا.

مٿي ذڪر ڪيل زمانو سنڌي ناٽڪ نويسيءَ جو پهريون دور چئجي تہ بجا آهي، جنهن ۾ تقدير کي تدبير تي غالب ڏيکاريو ويندو هو ۽ انسان کي حقير، ناتوان ۽ عاجز تعبير ڪيو ويندو هو. هن بعد سنڌي ڊرامي جو ٻيو دور شروع ٿيندو. پهرئين دور ۾ اوهان صاحبن ڏٺو تہ سيئي سنڌي ڊرامہ اردو يا هندي ڊرامن تان ترجمو ڪيا ٿي ويا، مگر ٻئي دور ۾ وري ڪن صاحبن انگريزي زبان ۽ ٻين ٻولين تان ڊراما ترجمو ڪرڻ جي شروعات ڪئي. هنن ترجمن جو آغاز پڻ مرزا قليچ بيگ مرحوم کان ٿيو. پهرئين دور ۾ انسان تقدير تي ڀاڙي ويهي ٿو ۽ ان کي هرشيءِ تي غالب سمجهي ٿو، مگر ٻئي دور ۾ نظريو بلڪل بدليل نظر اچي ٿو، جتي انسان

سعيي ڪوشش ۽ تدبير سان پنهنجي تقدير ٺاهي سگهي ٿو ۽ علي الاعلان چئي ڏني ٿو تہ قسمت انسان جي فعلن جو نتيجو آهي. جيڪڏهن سندس فعل نيڪ آهن تہ سندس قسمت بہ چڱي آهي. اهو نظريو هن دور جي ڊرامن ۾ ان ڪري داخل ٿيو جو اڪثر ڊراما جيڪي انگريزي زبان تان ترجمو ڪيا ويا، اهي سڀ هڪ عظيم المرتبت انگريزي ڊرامانويس شيڪسپيئر جي ناٽڪن جو ترجمو هوا جن جو تاجي پيٽو اهوئي نظريو آهي. جن حضرات شيڪسپيئر جي ڊرامن جا ترجما ڪيا آهن، انهن مان مرزا صاحب مرحوم خصوصيت سان قابل ذڪر آهي. صاحب موصوف هيٺيان ڊراما ترجمو ڪيا:

(۱) ڪنگ ليئر "شاه ايليا" جي نالي سان.

(۲) مرچنٽ آف وينس "حسنا دلدار" جي نالي سان.

(۳) سمبيلائين "شمشاد مرجانہ" جي نالي سان.

(۴) ٽوجينٽلمين آف ويرونا "عزيز شريف" جي نالي سان.

(۵) روميوجوليٽ "گلزار ۽ گلنار" جي نالي سان.

(۶) هئمليٽ "شهزادو بهرام" جي نالي سان.

ازآنسواء مرزا صاحب مرحوم لارڊ لٽن جي مشهور ناول "مارننگ ائنڊ نائيٽ" جو ترجمو "فيروز دل افروز" نالي ڊراما جي صورت ۾ ڪيو. صاحب موصوف هڪ اردو ناٽڪ "خوبصورت بلا" جو ترجمو پڻ "نيڪي بديءَ" جي نالي سان ڪيو. مرزا صاحب جي گهڻن ناٽڪن ۾ مثلاً خورشيد يا نيڪي بديءَ ۾ نثر جيڪو استعمال ڪيل آهي، تنهن ۾ تڪ بنديءَ وارو قديم طريقہ جنهن

ڪي جيڪر شاعرانه نثر چئجي، اختيار ڪيل آهي.

مرزا صاحب مرحوم جي خدمات کان پوءِ جن ٻـه ٽين اصحابن ڊرامي تي طبع آزمائي ڪئي، انهن جو مختصر ذڪر ڪرڻ نهايت ضروري آهي. مسٽر چينمل پرسرام گلراجاڻيءَ شيڪسپيئر جي هئمليٽ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. مسٽر پاڪچند آڏواڻيءَ شيڪسپيئر جـي "آٿيلو" نالي ڊرامي جو ترجمو ڪيو. مشهور سنڌي اديب مسٽر ڀيرومل مهر چند آڏواڻيءَ وري شيڪسپيئر جـي ڊرامي "ڪنگ جان" جو ترجمو ڪيو، جنهن جو نالو "حرص جو شڪار" رکيائين. انهن کان سواءِ هيٺين صاحبن سنڌن نالن سامهون ڄاڻايل ڊراما لکيا:

(۱) مسٽر آسانند مامتورام ٽئگور جي ڊرامي پوسٽ آفيس جو ترجمو "ڊاڪ گهر" جي نالي سان ڪيو.

(۲) مسٽر تيرٿ وسنت ٻـه ڊراما لکيا: (۱) ٽئگور جي ناٽڪ چتروالي‌ءَ جو ترجمو ۽ (۲) شيڪسپيئر جي ڊرامي "ڪلاوپترا" جو ترجمو "ملڪه" نالي سان لکيو.

(۳) مسٽر شيوا سنگ هريسنگ اجواڻيءَ هڪ مشهور ناٽڪ نويس، شيريدان جي ڊرامي "پزرو" جو ترجمو "ڪنشٽ" نالي سان ڪيو.

(۴) مسٽر تيجومل شاهاڻي، هڪ ڊرامو "پرتاب سنگ" نالي سان لکيو.

(۵) سنڌ جي مشهور معروف اديب مسٽر لالچند امر ڏنومل ڄڳتياڻيءَ سنه ۱۹۱۱ع ۾ هڪ ڊرامو "نقد ڌرم"

۽ ٻيو ١٩١٩ع ۾ "پارت چاوا اٿ اٿي جاڳ" نالي سان لکيا.

(٦) مسٽر موٽومل گدواڻيءَ سنه ١٩٢٧ع ۾ هڪ ناٽڪ "وسند لڪشمي" شايع ڪيو.

(٧) مسٽر ليکراج عزيز پڻ ٻه ناٽڪ هڪ "ڪمار اجيت سنگهه" ۽ ٻيو "غريبان مار" لکيا.

(٨) مسٽر ڪشنچند بيوس وري (١) خوبصورت بلا، (٢) سورداس، (٣) هرشچندر، (٤) پرت پوچارڻ، (٥) هار جيت وغيره نالن سان ڊراما لکيا.

(٩) مسٽر هرومل پريمچند پڻ هڪ ڊرامو "نول لڪشمي" نالي ڪراچي سرسوت برهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ لکي شايع ڪرايو.

سنڌي ڊراما نويسيءَ جو ٻيو دور هتي ختم سمجهڻ گهرجي.

سال ١٩٢٣ع ۾ جڏهن بنگال جي هڪ عظيم الشان شاعر رابندرا ناٿ ٽئگور جا ڊراما دلچسپيءَ سان پڙهيا ۽ ترجما ڪيا ويندا هوا، تڏهن حيدرآباد سنڌ ۾ هڪ "لٽرري ڊرئميٽڪ ڪلب" جو بنياد پيو. هن ڪلب جو اصول اهو هو ته جنهن صورت ۾ ڊرامو زندگيءَ جو هوبهو هڪ آئينو آهي، تنهن صورت ۾ چو ته هرهڪ ناٽڪ، جو سنڌي زبان ۾ لکيو وڃي، سو زماني جي حالات، وقت جي واقعات ۽ مسائل تي لکڻ ۾ اچي ۽ ان ۾ معاشرتي يا سماجي ڪمزورين کي ننديو وڃي ۽ انهن جي دور ڪرڻ جي ڪوشش ونڻ ۾ اچي؟ هاڻي مٿين اصول جي

مد نظر ڊراما لکجڻ شروع ٿيا. هن ڪلب جي هڪ شاخ ڪراچيءَ ۾ پڻ کليو ۽ خانچند درياڻيءَ جيڪي چند ڊراما لکي پيش ڪيا، انهن جا نالا هي آهن:-

(١) "ملڪ جا مدبر" جو "پلر آف دي سوسائٽي" جو ترجمو هو.

(٢) "ديش صدقي" جو "ميٽرلنڪ" تان ورتل هو.

(٣) "انسان ڪي شيطان"، "سارروز آف دي سيٽن" جو ترجمو هو.

(٤) "غلط فهمي" جو "ايسٽلين" تان ترجمو ڪيل هو. ان کانسواءِ ٻيا به چند ننڍا ڊراما مثلاً رتنا، زميندارَي ظلم، زماني جي لهر، ۽ بک جو شڪار پڻ لکي شايع ڪيائين. مٿي اوهان سڀ هندو صاحبن جا نالا پڙهندا ٿا اچو، جنهنڪري اوهان کي ضرور افسوس ٿيو هوندو ته مرزا قليچ بيگ مرحوم کانپوءِ وري ڪو به مسلمان ڊراما نويس پڌرو ڪونه آيو آهي؛ مگر اوهان جو اهو ڏک خوشيءَ ۾ مٽجي ويندو، جڏهن هاڻ اوهان کي چند مسلم هستين جا اسماءِ گرامي به پڙهڻ ۾ ايندا.

مسٽر احمد چاڳلا نالي ڪراچيءَ جي هڪ ادبي خدمتگار، حيدرآباد جي ٽئگور ڪلب وارن ڪي هڪ "خوني" نالي ناٽڪ ترڪي زبان تان ترجمو ڪري پيش ڪيو. ان کان علاوه هينري ابسن جي ڪن ڊرامن جا ترجما مثلاً "ديس جو دشمن" ۽ "ڀوت" نالي پڻ لکي پيش ڪيائين. هن بعد اسانجي محترم آغا عبدالنبي

ڪليڪٽر جي پاءَ مرحوم آغا غلام نبي خان پڻ هڪ ڊرامو بنام ”دنيا دورنگي عرف عشق نيرنگي“ شايع ڪيو، جنهن جي پڙهڻ سان نهايت گهڻو درد ۽ انتهائي درجي جي خوشي ٻه يڪ وقت محسوس ڪئي وڃي ٿي. ان ڪانپوءِ اسانجي بلند پايه اديب مسٽر عثمان علي انصاريءَ جو نالو پڙهڻ سان پڙهندڙ حضرات ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙندي. صاحب موصوف پڻ شيڪسپيئر جي چند ناٽڪن جا بهترين سنڌيءَ ۾ ترجما ڪرڻ سان، سنڌي ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، ان ڪي سنڌي ادب جا گهڻگهرا ڪڏهن به وساري نه ٿا سگهن. سندس ٻه ڊراما ”جرم، وفا“ ۽ ”گمراهه دوست“ بيشڪ ادبي شاهڪار آهن، جي صاحب موصوف شيڪسپيئر جي ”سمبلائين ۽ ٽو جينٽلمين آف ويرونا“ تان ترجما ڪيا آهن. هن بعد وري ٻه اسانجي هندو ڀائرن جي خدمتن جو ذڪر ايندو، جن جي اڻ ٿڪ ڪوشش هميشه ڪجهه نه ڪجهه سنڌي ادب ۾ اضافو ڪندي رهي هئي. مسٽر لالچند امر ڏنو مل صاحب هيٺيان ڊراما لکيا:

(١) عمر مارئي (٢) سسئي پنهون (٣) سهڻي ميهار (٤) ڪنگس وائين جو ترجمو ۽ ٻيا هڪ ائڪٽ وارا ناٽڪ لکيائين جن مان چند هي آهن: (١) لک ڏيڪ ڪي لت (٢) وچن (٣) گانڌي (٤) بسنتي ديوي (٥) عملدار ڪي رعيت آزار (٦) ميڻ ڪي ويڻ وغيره وغيره ڊاڪٽر ليلارام ڦيرواڻيءَ ”ليلا چنيسر“ جي آکاڻي ”هڪ رات“ جي نالي سان ڊرامائي صورت ۾ آڻي پيش ڪئي.

مسٽر رام پنجواڻيءَ وري "مومل راڻي" جو قصو ڊراما ۾ آندو. پروفيسر منگھارام اڌارام ملڪاڻيءَ پڻ هيٺيان چار ڊراما تيار ڪيا: (۱) قسمت، (۲) ايڪتا جو آلاپ، (۳) ڪن جي خطا، (۴) انارڪلي.

يڪبار وري به هندو ڊرامانويسن جي وقفي ڪان پوءِ دوچند مسلم اديبن جي لکيل ناٽڪن جو ذڪر ڪجي ٿو. انهن صاحبن مان هڪ مسٽر محمد عثمان ڏيپلائي آهي، جنهن صاحب سنڌي ادب جي ميدان جي هرهڪ گوشہ ۾ پنهنجو قلمي مرڪب خوب ڊوڙايو آهي. تاريخ، افسانا، ناول، مذهب، فن، ڊراما، شعر، سياست، مطلب تہ اخبارنويسيءَ تائين به وڃي ڪمال ڪيو اٿس. هن صاحب ڪيترائي ننڍڙا انقلابي ڊراما لکيا آهن، جن جا نالا آهن: نورجهان جو پٽ، سچائي موڙي، ڪانگريسي چار، شاهدي ۽ نجومي وغيره.

پڇاڙيءَ ۾ بنده جو نالو به سنڌي ڊراما نويسن جي صف ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

منهنجو مشهور ڊرامو "بدنصيب ٿري" جو مون ۱۹۳۹ع ۾ تعليمِ بالغان جي تبليغ ڪرڻ جي خيال کان جوڙيو هو سو ڪافي مقبول عام ٿي چڪو آهي. جن صاحبن جي مطالعي هيٺ آيو هوندو، اهي ئي ان جو قدر ڪري سگھندا. نہ فقط ايترو، مگر منهنجو هڪ ٻيو ڪتاب "ڊزن ڊايا لاگ" جي نالي سان پڻ ڪافي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. ان ۾ جيڪي ٻارهن ڊايالاگ درج ڪيل آهن، انهن مان هرهڪ پنهنجي جاءِ تي

پسنديده آهي. علاوه ازين منهنجو ٻيون ڪتاب ”حسن پروين“ پڻ پڙهڻ سان تعلق رکي ٿو. هن ۾ جملہ ٽي ننڍا مگر مڪمل ڊراما آهن: (۱) حسن پروين، (۲) قول جي سچائي، (۳) ميوه مشقت. ازانسواءِ تازو هڪ ننڍڙو هڪ ائڪٽ وارو ڊرامو ”ولي عهد جي چونڊ“ نالي سان لکي ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد سنڌ جي گذريل ساليانہ نمبر ۾ شايع ڪرايو اٿم. اهو پڻ عوام کي ڪافي پسند پيو آهي.

۱۹۵۴ع کان وٺي هن دور تائين صرف ڪن چند اديبن جا ڊراما شايع ٿيا آهن. ازانسواءِ سہ ماهي مهراڻ ۽ نئين زندگيءَ خواهہ ٻين ڪن رسالن ۾ ڪي انگريزيءَ ۽ اردوءَ تان ترجمو ٿيل ڊراما پڻ ڇپجي چڪا آهن.

جدا جدا ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ ۽ ڪن ثقافتي ۽ ادبي ميڙن ۾ بہ بعض اوقات ڊراما اسٽيج تي آندا وڃن ٿا. اهي يا تہ اڳير ئي لکيل هوندا آهن، يا وري موقعي جي مناسبت سان ڪنهن اديب کان اهڙو ڊرامو لکايو ويندو آهي.

ادبي حلقن ۾ سنڌي ڊرامي جي قلت واري احساس کي ’ريڊيائي ڊرامن‘ بہ ڪنهن حد تائين دور ڪيو آهي. اسان وٽ ڊرامہ نويسيءَ جو اهو هڪ نئون قسم آهي، جو ريڊيو تان نشر ڪيو وڃي ٿو. هن وقت تائين، جيڪي بہ وڏيڪ ڊراما لکيا ويا آهن، تن جي مختصر فهرست هيٺ درج ڪجي ٿي:

ترجما

۰۱ ٽپال گهر (ٽئگور) مترجم الاهي بخش بلوچ
۰۲ موسم ۽ محبت (ريڊيائي ناٽڪ) " مصطفيٰ قريشي
۰۳ سورج مکي (" ") " ممتاز مرزا
۰۴ معزز طوائف (ژان پال سارتر) " غلام نبي ميمڻ
۰۵ اي ڪپهه جا گوگڙا (سردار گربخش سنگ) " محمد خان جمالي
۰۶ ڪلندي ڪلندي مري ويو (چيخوف) " چنا شبير
۰۷ انصاف (وليم شيڪسپيئر) " محبوب علي جوکيو

طبعزاد

۰۱ چوڙيلڻ رائچند چيلهار
۰۲ ونجارا سندري اتمچندائي
۰۳ نجومي محمد عثمان ڏيپلائي
۰۴ هيڊرو جن بم کان پوءِ ابن حيات
۰۵ جن جهونا ڳڙهه جلايو ظهور انصاري
۰۶ دريا خان شبير چنا
۰۷ دلڪشا محمد اسماعيل عرسائي
۰۸ سورٺ ۽ راءِ ڏياچ " " "
۰۹ جهڪندڙ ديوارون موهن ڪلپنا
۰۱۰ ضعيف انسان ايم. يو. ملڪاڻي
۰۱۱ آخري رات ممتاز مرزا
۰۱۲ گهاتو گهر نه آئيا سراج
۰۱۳ روپ بهروپ (ريڊيائي ناٽڪ) آغا سليم
۰۱۴ چوراهو (" ") مراد علي مرزا
۰۱۵ اڪبر جو هڪ ڏينهن سراج
۰۱۶ سچا سيج پلنگ شبير چنا

اوهان صاحب سنڌي زبان جي تقريباً سؤ سوا ڊرامن جا نالا پڙهي في الحال ته نهايت خوش ٿيا هوندا ته شڪرانا خدا جا، اسان جي سنڌي زبان ۾ ڊرامن جو ڪافي ذخيرو رکي ٿي؛ مگر اوهان کي معلوم ڪري بلڪل افسوس ٿيندو ته انهن ڊرامن جي حياتي فقط هڪ حباب واري حياتي هئي. انهن ڊرامن مان صرف ڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا باقي وڃي رهيا آهن، جي اڃا ساهه کڻن پيا، ورنه پيا سڀ پنهنجو فطري موت هن ڪان گهڻو اڳ مري چڪا آهن ۽ ڦهرين ٿي ايڊيشن ڇپجڻ بعد وري ڪنڌ ڪونه کنيائون. ان جو وڏو ڪارڻ هيءُ هو ته انهن ڊرامن مان طبعزاد ڊراما بلڪل ٿورا يا قطعي ڪونه هوا. اڪثر ڪري سيئي ٻين ملڪن جي ٻولين تان حرف بحرف ترجما ٿيل هوا، جن ۾ تهذيب ۽ رسم رواج ٻئي ڌارين هئي، تنهنڪري سنڌين جي دلبستگيءَ جو باعث هرگز ڪين بڻيا. ٻيو هيءُ سبب به هو ته هندو ڊرامانويسن جي ناٽڪن ۾ مذهبي عصبيت جو هجڻ ۽ هندو رسم و رواج جو ذڪر اذڪار مسلمانن جي دلچسپيءَ لاءِ قطعاً سامان مهيا ڪري نه سگهيو. ٽيون سبب جو نظر اچي ٿو سو شايد اهو ته سنڌ ملڪ جون اهي قديم آکاڻيون مثلاً مومل راڻو، سسئي پنهون، عمر مارئي، سهڻي ميهار، ليلان چنيسر وغيره جن کي سنڌ جي شاعرن ۽ اديبن پنهنجي قصن، ڪهاڻين، شعرن، ٽيه اکرين، ٽيه راتين، ڏوهيڙن ۽ بيتن ۾ لکي لکي پڙهندڙن جو اهڙو ته نڪ ۾ دم ڪيو آهي، جو اهي

قصا وري ٻڌڻ لاءِ هو هرگز تيار ڪين آهن. اوهان صاحبن شايد اهو مشهور قصو ٻڌو هجي ته ڪنهن ملڪ جي حاڪم پنهنجا ايلچي دنيا جي هر ڪنهن ملڪ ۾ پڪيڙي ڇڏيا ته هو مختلف ملڪ گهمي اچي، ڪيس انهن ملڪن جو حال احوال ٻڌائين. اهي ايلچي قسمت سان اسان جي سنڌ سونهاريءَ ۾ پڻ اچي پهتا ۽ سير و سياحت ڪري جڏهن واپس ويا، تڏهن پنهنجي حاڪم کي سينِي ملڪن جي حالات جو جيڪو جائزو ورتو هوائون، ان کان مطلع ڪيائون. جڏهين سنڌ ملڪ جو وارو آيو، تڏهين عرض ڪيائون ته "حضور انور! سنڌ ملڪ ۾ مڪمل امن و امان ۽ سک سلامتي آهي. ملڪ نهايت سائو ستابو آهي. ڪنهن کي به دنيا جو ڪو به فڪر دامنگير ڪونه آهي. فقط هڪ ماجرا جا اسان کي ڌمڻ ۾ آئي، اها هيءَ هئي ته سنڌ ملڪ ۾ چيو ٿي ويو ته گهڻو وقت اڳي ڪي چار عورتون ٿي گذريون آهن، جن مان چون ٿا ته هڪ ويچاري رلي مئي، ٻي ٻڏي مئي، ٽي رڙي مئي ۽ چوٿين سڙي مئي؛ مگر اڃا سوڌو انهن لاءِ روڄ پٽڪو لڳو پيو آهي ۽ سنڌ جا سيئي شاعر ۽ اديب فقط انهن جي ئي مرثيه خوانيءَ ۾ محو آهن. انهن چئن عورتن جا نالا هوا سسئي، سهڻي، مارئي ۽ مومل."

درحقيقت مٿيون لطيفو صرف ان ڪري بيان ڪيو ويو آهي ته اسان جا شاعر ۽ اديب هاڻي جيڪر ڪو نئون ادبي ورق ورائين ۽ دور حاضر جي ضرورتن جي عين مطابق پنهنجا اشعار، ناول يا ڊراما لکن، ورنه

سنڌي قصن جون اهي چار سورميون جي شيڪسپيئر جي هيروئنن کان هزار درجه بلند مرتبه آهن، سي هر طرح عزت سان ياد ڪرڻ جي لائق آهن.

هڪ ٻيون نقص جو پڻ سنڌي ڊرامن ۾ ڏسجي ٿو، سو اهو آهي ته انهن جي ٻولي تڪ بنديءَ تي لکيل آهي، جا گويا شاعرانه نثر آهي ۽ غير فطري آهي. ان ڪري پڻ انهن ڊرامن گهڻي جاذبيت ڇڏي ڏني آهي. جيڪڏهين ڪو به اديب دنيا مان رحلت ڪري وڃي ٿو ته سندس پٺيان نه هن جي اولاد ۾ صلاحيت آهي جو پنهنجي وڏي جي محنت زنده رکندو اچي ۽ وقت جي تقاضا آهر انهن کي ڇپائيندو رهي، ۽ نه وري ڪي اسٽيٽ جي طرفان اهڙا ادارا آهن، جن کي هن ادبي خزاني جي محفوظ ڪرڻ جي اون هجي؛ تنهنڪري ڪهڙي عجب جي ڳالهه آهي جو هيءَ فن لطيف روز بروز ترقيءَ جي بجاءِ تنزل ڏي تڪڙو رڙهندو رهي.

جن به ادبي صنفن جي ترقيءَ جو ذڪر هن ڪتاب ۾ ڪيو ويو آهي، تن سڀني مان ڊراما جي صنف پوئتي پيل آهي. ان جا ڪهڙا اسباب ٿي سگهن ٿا، تنهن جو ذڪر اڳ ۾ ٿي ڪري چڪو آهيان. سنڌي ڊراما کي جيارڻ ۽ مقبول بنائڻ لاءِ گهڻي جد و جهد جي ضرورت آهي. انفرادي ڪوششون ان سلسلي ۾ شايد برصواب ٿي نه سگهن. اسان کي ان باري ۾ اجتماعي ۽ قومي سطح تي عملي پروگرام بنائڻ گهرجي.

---

(٣)

سنڌي افسانو

مختصر افسانو اسان جي پنهنجي زماني جي پيداوار آهي. ان جي بناوت تي نظر ڪندا سون ته معلوم ٿيندو ته اختصار ان جي سڀ کان زياده نمايان خصوصيت آهي. جون ته تا ته يورپ ۾ جڏهن ارڙهين صديءَ بعد مشيني دور جو آغاز ٿيو، تڏهن عام انساني زندگي تمام مصروف بنجي ويئي ۽ ان هماهميءَ ۽ عديم الفرصتيءَ جي دور ۾ طويل ناولن پڙهڻ جي فرصت ڪانه ٿي ملي سگهي، جن جو ان دور ۾ رواج هو. اها ضرورت ئي هئي، جنهن نثري ادب ۾ هن مختصر صنف کي جنم ڏنو ۽ ادبي صفحن ۾ مستقل طرح سان مروج ٿي. چنانچه افسانو جنهن زماني جي چيز آهي، ان زماني جي مموري مزاج جي خصوصيت ان ۾ سمايل آهي. ڏسڻ ۾ ايندو ته افساني ۾ فن جي نزاڪت به آهي ته ان سان گڏ مختصر ۽ دلچسپ به آهي. تفصيل کان زياده منجهس تصورآفريني آهي. افسانو، پڙهندڙ جي جذبات تي

انتهائي تيزيءَ سان اثرانداز ٿئي ٿو. ازانسواءِ هن جي تخيل کي عمل جو موقعو ڏئي ٿو. هڪ مصروف انسان جنهن کي پڙهڻ لاءِ گهڻو وقت ميسر نه آهي، تنهن لاءِ هڪ عمدي ذهني غذا آهي. گويا افساني اڄ جي انسانن جون ادبي گهرجون ۽ تقاضائون پوريون ڪيون آهن. اهوئي سبب آهي جو افسانو اڄ جي سينئي اصناف ادب ۾ گهڻو مقبول آهي. ان ڪري عوام جي سينئي طبقن ۾ گهڻي ذوق شوق سان پڙهيو وڃي ٿو.

افسانو، ان ڪري لکيو وڃي ٿو ته ان کي هڪ ئي نشست ۾ پڙهي پورو ڪري سگهجي. اهوئي سبب آهي، جو بعض نقادن فني تشريح ۾ ان جي اختصار واريءَ خصوصيت کي بين سينئي کان مقدم رکيو آهي. ايڊگرايلن پوُ آمريڪن افسانه نگار، جنهن جي هٿان ابتدا ۾ افساني کي گهڻي تقويت پهتي، تنهن به هن فن جي تعريف ڪجهه اهڙي انداز سان ڪئي آهي، جا تمام ٿورن الفاظن ۾ سادي سودي فهم ۾ آهي. هو چوي ٿو ته ”نثر جي اها ڪهاڻي، جيڪا پڙهندڙ هڪ ئي نشست ۾، اڌ ڪلاڪ يا زياده کان زياده هڪ يا ٻن ڪلاڪن اندر پڙهي پوري ڪري سگهي ته ان کي افسانو سمجهڻ گهرجي. اهو اختصار يا مختصر هجڻ افساني جي گويا سڀ کان وڏي سڃاڻپ آهي. ازانسواءِ پلاٽ، ڪردار ۽ واقعات کان سواءِ افساني جا ٻيا به ڪيترائي جزوي پهلو آهن. هتي اڳتي مختصر طرح سان افساني جي فني خصوصيتن جو ذڪر ڪريان ٿو.

انساني زندگي بيشمار واقعات ۽ گوناگون تجربات جي حامل آهي. ليڪن افسانہ نگار ان مان هڪ واقعي يا ڪنهن هڪ ڪردار کي انتخاب ڪري پنهنجي افساني جو اساس قرار ڏئي ٿو. هو ڪنهن هڪ تحريڪ کان متاثر ٿي قلم کڻي ٿو ۽ ان جو ڀرپور تاثر پڙهندڙن تائين پهچائڻ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. هن جي ذهن ۾ واقعات جو ذخيرو محفوظ رهي ٿو. ليڪن ان مان هو رڳو ان واقعي جو انتخاب ڪري ٿو، جنهن جو مندس تحريڪ سان سڌو سنئون تعلق ٿئي ٿو. چنانچہ افساني لکڻ وقت افسانہ نگار جي ذهن ۾ صرف هڪ منزل، هڪ خيال ۽ هڪ نقطہ نظر هوندو آهي، جنهن کي هو پهرئين جملي کان وٺي آخر تائين قائم رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، ڇو تہ مقصد ۽ منزل جي ڪثرت هجڻ سبب افساني جي وحدت کي صدمو رسي ٿو؛ جنهنڪري هڪ منزل ۽ هڪ تحريڪ کان وڌيڪ ان ۾ مطلق گنجائش ڪانهي. ان مان اهو مطلب ڪڍڻ نہ گهرجي تہ افساني ۾ صرف هڪ واقعي جي عڪاسي ٿي سگهي ٿي. حقيقت ۾ مکيہ يا اهم واقعو صرف هڪڙو ئي هوندو آهي ۽ ٻيا ننڍا ننڍا واقعا يا حادثا بہ افساني ۾ ٿيندا آهن؛ ليڪن اهي سڀ ان مکيہ واقعي جون ڪڙيون هونديون آهن، جي ان کي اجاگر ڪنديون آهن ۽ افساني جي تڪميل ۾ مدد ڪنديون آهن. انهن ننڍڙن واقعن ۾ بہ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جي تصوير ڪشي ڪئي ويندي آهي. ليڪن مختصر افساني

۾ بيڪار بحث مباحثا، بي سود نظرين جو پرچار يا فضول واقعن جو ذڪر ڪونہ هوندو آهي، تنهنڪري ئي اهو مختصر ٿئي ٿو.

افسانيءَ ۾ اتحاد زمان، اتحاد مڪان ۽ اتحاد عمل بہ موجود هوندو آهي، جا خصوصيت افسانوي ادب جي ٻين صنفن ۾ پڻ لازمي طور ڏسڻ ۾ ايندي آهي. اتحاد زمان جو مفهوم اهو آهي تہ افسانيءَ جي واقعات ۽ وقت جو پاڻ ۾ تطابق نہ هوندو تہ افسانيءَ ۾ تضاد پيدا ٿي پوي ٿو. اتحاد عمل بہ افسانيءَ ۾ هوندو آهي يعني تہ ڪردار جي مختلف افعالن ۽ عملن ۾ مطابقت هوندي آهي. ڪردار جي فطرت ۾ جا بہ تبديلي ايندي آهي، سا واقعن جي اثر ڪان رفتہ رفتہ ايندي آهي. مگر هڪ ئي وقت ۾ ساڳيو ئي ڪردار متضاد عادتن وارو نہ هوندو آهي، ڇاڪاڻ جو ڪوبہ انسان بہ يڪ وقت ايماندار ۽ بي‌ايمان، ظالم ۽ همدرد ٿي نہ ٿو سگهي.

افسانيءَ جا ڪردار بہ حقيقي انسان لڳن ٿا. ڪردارن جي خاص طرز عمل، جا افسانہ نگار منتخب ڪري ٿو، سا بلڪل فطري نظر اچي ٿي ۽ پڙهندڙ کي يقين ٿي وڃي ٿو تہ انهيءَ ماحول ۾ جيئرا جاڳندا ڪردار صرف اهوئي ڪري سگهيا ٿي ۽ انهيءَ فضا ۾ رڳو اهي ئي واقعا رونما ٿي سگهيا ٿي.

ڪردارن وانگر مڪالمن ۾ بہ حقيقت جو رنگ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مڪالما نہ صرف موقعي ۽ محل جي لحاظ کان مناسبت رکندا هوندا آهن، بلڪ ڪردارن

جي شخصيت کي هڪ طرف اُجاگر ڪندا آهن ته قصي جي رفتار کي ٻئي طرف وڌائيندا آهن. مخصوص طبع، عمر ۽ صنف وارا جدا جدا ڪردار پنهنجي اصلي زندگيءَ ۾ ڳالهائيندا ٻڌڻ ۾ ايندا آهن، جن جي زبان هر لحاظ کان فطري ٿيندي آهي.

افساني جي عمل ۽ ڪردار نگاريءَ ۾ هڪ توازن هوندو آهي، جا نهايت ضروري چيز آهي. ان جا مڙئي جزا پاڻ ۾ ڳنڍيل ۽ ڳتيل ٿيندا آهن ۽ ڪهاڻي پنهنجي پوري سلسلي سان ختم ٿيڻ واري مقرر هنڌ ڏانهن آهستگيءَ سان هلندي رهندي آهي.

آغاز ۽ انجام ٻئي افساني جا اهم جزا آهن، ليڪن ان لاءِ ڪو به شرط مقرر ڪونه آهي؛ جاڪاڻ جو ڪي افساني نگار افساني کي حالات جي خاتمي کان شروع ڪندا آهن ته ڪي وري وچ مان شروع ڪندا آهن. خاتمي کان ابتدا ڪرڻ ۾ خاتمي جو بلڪل فڪر نه ٿو رهي، ڇوته افسانو پنهنجي منزل مقصود ڪان سفر جو آغاز ڪري ٿو ۽ اهو افساني نگار جيڪو وچ مان قصو کڻي ٿو، سو پوري اعتماد ۽ اختصار سان گڏ اڳتي وڌندو رهي ٿو. هن کي هر منزل تي پنهنجيءَ آخري منزل جو پورو پورو احساس رهي ٿو.

افساني جي ڪن پهلوئن تي روشني وجهڻ بعد آءٌ سنڌي افساني جي تاريخ تي قلم کڻان ٿو جو منهنجي مضمون جو اصل مقصد آهي.

سنڌي ادب تي نظر وجهڻ سان سر دست ڪابہ اهڙي حقيقت معلوم نٿي ٿي سگهي تہ صحيح معنيٰ ۾ افساني جي ابتدا ڪڏهن کان ٿي؛ ليڪن هن کان اڳ ۾ جيئن تہ ٻين مقالن ۾ ذڪر ڪري آيو آهيان، تہ سنڌي زبان ۾ هرڪنهن جديد صنف، ناول، ڊراما ۽ مضمون وغيره جي ابتدا انگريزن جي دور کان ٿي آهي، تنهنڪري هن صنف کي بہ ساڳئي دور جي پيداوار سمجهڻ گهرجي.

اڄ کان تقريباً هڪ صدي اڳ ۾ سنڌي نثر ۾ ڪهاڻين لکڻ جو رواج ٿيو. راءِ ڏياچ ۽ سورٺ، شهزادي ماڻڪ جي ڳالهہ، ٻني زميندار جي ڳالهہ، سڌاتورو ۽ ڪڌاتورو ۽ ٻيون بہ ڪي ڪهاڻيون ١٠٥١ع ڌاري لکيون ويون. انهن مان پويون ٻہ ڪهاڻيون وڏي اهميت رکن ٿيون، ڇاڪاڻ جو هنن قصن جو پلاٽ اخلاق ۽/ نيڪيءَ تي رکيل آهي. سنڌي زبان ۾ شايد اهي پهريون ئي ڪهاڻيون آهن، جن ۾ روزمره واري زندگيءَ جا واقعات ۽ حقيقي ڪردار پيش ڪيا ويا آهن ۽ منجهن مقامي رنگ بہ سمايل آهي. ليڪن انهن کي اسان باقاعده 'مختصر افسانو' ڪونہ چونداسون، ڇاڪاڻ تہ اهي افساني جي فني اصولن ۽ لوازمن کان گهڻو دور آهن. البتہ انهن کي 'سنڌي افساني' جي هڪ

اوائلي صورت ڇئي سگهجي ٿو. سنڌي رسم الخط عام ٿيڻ بعد ٻيا به ڪيترائي ڪهاڻين جا مجموعا شايع ٿيڻ لڳا. ميران محمد شاه جو 'مفيدالصبيان' مرزا قليچ بيگ جو 'دلپسند قصا' ۽ ديوان ڪيولرام جا 'سوڪڙي' ۽ 'گل' ان سلسلي جون ڪڙيون آهن.

برصغير هند و پاڪ جي گهڻو ڪري سڀني زبانن ۾ افسانن جي سچي پچي شروعات ويهين صديءَ جي اوائلي دور ۾ ٿي. اسان وٽ به افسانه نگاريءَ جو باقاعده فن نئين تهذيب ۽ نين حالتن جي اثر ماتحت رائج ٿيو. ان جا ڪامياب تجربا ١٩١٥ع جي لڳ ڀڳ شروع ٿيا هئا، جنهن ڪري بلاشبه اسان افساني جو اوائلي دور ڇئي سگهون ٿا. هن دور جا افسانا سماجي مسئلن، معاشرتي بڇڙاين ۽ ٻين انيائن خلاف لکيا ويا آهن. ان وقت هندستان ۾ سماج سڌار تحريڪن جي هڪ ملڪگير مهم هلي هئي، جنهن سڀني زبانن جي ادب تي گهاٽو اثر ڇڏيو. چنانچه سنڌي ادب به ساڳين حالتن هيٺ لکجڻ لڳو.

شايد ڪوڙو مل چندن مل کلناڻي پهريون ئي اديب هو، جنهن جي هٿان اهڙن افسانن جي لکڻ جو آغاز ٿيو. هن بينگالي ليکڪ بنڪم چندر چٽرجيءَ جا سماجي افسانا سهٽيءَ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا، جن مان 'ٻه منڊليون' (١٩١١) ۽ 'اندر ۽ راڌاراڻيءَ' (١٩١٤) ڪافي مشهور آهن. هن ٻين به ڪيترن هندستاني ۽ بينگالي افسانن کي سنڌيءَ جي روپ ۾ آندو. پرمانند جي 'دل بهار' (١٩١٢) جا چار

پاڳا شايع ٿيا، جن ۾ مزيدار ۽ دل وندرائيندڙ آکاڻيون هيون. ساڳئي مصنف جا ڪن سماجي مسئلن تي به مفيد افسانا شايع ٿيا، جن مان "اڇڻ ڪين ڏو" هڪ طبعزاد افسانو آهي. ازآنسواءِ 'هيري جي منڊي' پڻ هڪ سماجي افسانو آهي جو به سنڌس لکيل هو. نانڪرام ڌرمداس به معاشرتي ۽ اخلاقي افسانا "ڌرم راءِ جي وهي" ۽ "جيوت جو جس" (١٩١٥) ۾ لکيا هوا.

١٩١٤ع ۾ سنڌي ساهت سوسائٽيءَ جا رسالا شايع ٿيڻ لڳا، جن ۾ پڻ مختصر افسانا، اچڻ لڳا. ازآنسواءِ پهرين عالمگير جنگ (١٩١٤) کان پوءِ به ڪي رسالا نڪتا. مثلاً 'لتڪا چتڪا'، 'ماهوار گلشن' 'ماهوار راجپوت' وغيره جن ۾ افسانا اچڻ لڳا. هنن رسالن ۾ به اديبن سنڌي عوام ۾ صحيح سماجي شعور پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سنڌي معاشري جي اوڻاين مثلاً عورتن جي پيڙا ۽ بي وسي، گڏيل ڪٽنبن جا مسئلا، زوريءَ شادي، ننڍپڻ جي شادي، هڪ کان گهڻين شادين ۽ ٻين انيڪ گهرو ريتين رسمن ۽ رواجن، جي صحتمند معاشري جي تعمير لاءِ رڪاوٽ بنيل هئا، تن کي ظاهر ڪيو ويو. انهن موضوعن تي ٿيڻ ليڪڪن چند اثردار افسانا لکيا.

لالچند امرڏنومل جو 'ڪشنيءَ جو ڪشٽ' هڪ دردناڪ ۽ دل ڇهائيندڙ افسانو آهي، جنهن ۾ سنڌي گهرو زندگيءَ جو هڪ خاڪو آهي. سنڌس ٻيا مشهور افسانا 'ڏکن ڏتي زندگي' ۽ 'ننڍڙي نينا' آهن، جن جو پلاٽ به ساڳين مسئلن تي ٻڌل آهي.

چيتمل پرسرام جا افسانا ١٩٢٣ع ۾ ”چمڙا پوشيءَ جون آکاڻيون“ جي نالي سان شايع ٿيا. هن صاحب پڻ پنهنجي باريڪ بين نظرن سان سماجي براين کي عيان ڪيو. هن بين سماجي مسئلن سان گڏ سنڌي سرمايدارن ۽ وڏيرن جي گناهن تان به پردو کنيو هو، جي پنهنجي ڏاڍ سان غريب عوام کي پيڙيندا رهندا هوا. ازآنسواءِ هن صاحب ”نئين سنڌي لئبرري“ ۽ ”سٺو عمدو ساهت مالا“ جي نالي سان به ڪتابي سلسلا شروع ڪيا جن ۾ ناول، مختصر ناول ۽ افسانا وغيره سڀ اچي وڃن ٿا. خود چيتمل صاحب مغرب جي ڪيترن مشهور ناولن ۽ طويل ڪهاڻين کي سنڌي زبان ۾ مختصر طرح سان ترجمو ڪري افسانن جو روپ ڏنو، جن ۾ مونا وانا، بال هتيا جو ٽالسٽاءِ جي ڊرامي Power of darkness تان ورتل هو ۽ گل بلاس جو هڪ مشهور ’اسپين جي سفر‘ واري ناول تان کنيل هو ۽ بيا ڪيترا ئي افسانا اچي وڃن ٿا.

پر يداس پيرومل به ڪيترا ئي گهرو زندگيءَ متعلق افسانا لکيا، جي طنز و مزاح سان ڀرپور هئا. ’اندر جا اڏما‘ ۽ ’هيرا جواهر‘ سندس افسانن جا ٻه مجموعا شايع ٿي چڪا آهن.

’علمي دنيا‘ ماهوار رسالو به لڳ ڀڳ ان دور ۾ نڪرندو هو، جنهن ۾ ٻين سان گڏ ٻن مشهور مسلمان اديبن مسٽر عبدالله ’عبد‘ ۽ محمد عثمان حبيب‌الله ڏيپلائيءَ جا افسانا ايندا رهيا ٿي. عبدالله صاحب جي افسانن ۾ ”ماستر ياڻي“ ۽ ”اتفاق“ امتيازي حيثيت رکن ٿا.

افسانن جو ٻيو دور ١٩٢٥ع کان ١٩٤٠ع تائين قائم رهيو، جنهن کي 'ترجمي' جو دور چئي سگهجي ٿو. اهو زمانو عالمگير جنگين جو هو. سموري دنيا جون سياسي حالتون نهايت ڪشيده بنجي چڪيون هيون. خود هندستان ۾ به آزاديءَ جي تحريڪ شروع ٿي چڪي هئي، جنهنجو اثر سنڌي ادب تي به نمودار ٿيو. هيءُ ئي دور هو، جنهن ۾ هندستان جي مختلف زبانن هندي، اردو، بنگالي، گجراتي، مرهٽي ۽ ٻين ٻولين مان سوين افسانا سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا، جن مان ڪي ته هوبهو ترجمو هئا ۽ ڪن افسانن ۾ صرف ماحول ۽ ڪردار نگاريءَ کي ٿورو تبديل ڪري، سنڌي حالتن مطابق بڻايو ويو هو. اهڙا سارا افسانا جي ڪيترن ئي مشهور ادارن جي طرفان شايع ٿيندڙ سلسليوار ڪتابن ۾ ڇپيا هئا تن مان چند هي آهن: سندر ساهتيه ١٩١٤ع، مسلم ادبي سوسائٽي ١٩٣١ع، رتن ساهتيه منڊل ١٩٣٤ع. ازانسواءِ ١٩٣٩ع کان ١٩٤٣ع جي وچ ۾ ڪهاڻي، پارت جيون ۽ آشا، ٿي ماهوار رسالا نڪرندا هئا، جي ادبي حلقن توڙي عوام ۾ گهڻو مقبول ٿيا. انهن مڙني ڪتابي سلسلن ۽ رسالن سنڌي ادب جي گهڻي خدمت ڪئي. انهن جي مد نظر هميشه اها ڳالهه رهندي هئي ته سنڌي ادب ۾ جا کوٽ آهي، تنهن کي ڌارين زبانن جي ڪهاڻين سان مالا مال ڪجي. چنانچه مختلف هندستاني زبانن جي، جن مشهور ليکڪن جا افسانا سنڌيءَ ۾ آيا، تن مان ڪن جا نالا هي آهن:

پريمچند، ٽئگور، ڪرشن چندر، ڪشور ساهو، رٽبير سنگهه، ڪورا ناٿ، سدرشن، ڪملا ڪانت ورما، نرشچندر گپتا، سانڪرنياين، ڪنيالعل منشي، اختر حسين، رشيد جاويد، عشرت رحماني، احمد عباسي، ابراهيم جليس، احمد نديم قاسمي وغيره.

هندستاني افسانن کان علاوه يورپ جي به جڳ مشهور افسانه نگارن جا افسانا سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا، جن مان ڪي هي آهن:-

چيخوف، گورڪي، ٽالسٽاءِ، ترجينوف (روسي) پشڪن، موپاسان (فرانس)، اوهينري، پرل بڪ (آمريڪا) گالسوردي ۽ ماري ڪاريلي (انگلنڊ)، پال هين (جرمن)، الاسڪان (اسپين) وغيره.

ترجمي جي هيڏي ساري عظيم ڪم ۾ ڪيترن ئي اديبن جو حصو آهي، جن پنهنجا فرائض نهايت ئي ڪاميابيءَ سان بجا آندا. هندو ليکڪن مان جڳت آڏواڻي، ميلارام منگترام، آهوجا، گوبند مالهي، ديو سياڻي، ليکو تلسياڻي، وديارٿي، هيرانند عبدناڻي ۽ مسلمان مصنفن مان دوست علي، اميد علي ۽ دلدار حسين موسوي ان حلقي ۾ شامل آهن.

متئين سموري عرصي ۾ سڀ کان قابل ذڪر رسالو ”ماهوار سنڌو“ آهي، جو جديد ادب خصوصاً افساني جي ترويج ۽ ترقيءَ ۾ سڀني کان اڳرو رهيو. اهو جريده ١٩٣٢ع ۾ اول شڪارپور ۽ بعد ۾ جيڪب آباد مان شايع ٿيڻ لڳو ۽ ملڪ جي ورهاڱي ٿيڻ تائين

باقاعدگيءَ سان نڪرندو رهيو. هن جي نمايان خوبي اها آهي جو ان ۾ ترجمي ۽ نقل جي بجاءِ اصلوڪن افسانن کي به گهڻو فروغ مليو. مرزا قليچ بيگ جي لائق فرزند مرحوم نادر بيگ، لطف الله بدوي، آسانند مامتورا، تاراچند قتيل، گوبند مالهيءَ ۽ ٻين جا معياري افسانا ان ۾ شايع ٿيندا رهندا هئا.

هائي چند شهرت يافته فنڪارن ۽ سنڌن افسانن تي روشني وجهي هن دور کي اختتام تي رسايان ٿو. هنن جو فن اصلوڪو Original هئڻ سبب قابلِ داد آهي ۽ اسان جي ادب ۾ ان کي نهايت اهم مقام حاصل آهي.

مرزا نادر بيگ جي افسانن ۾ ”اڇوت“، ”مس رستمجي“ ”ماهه جو قهر“، ”موهني“، ”عينڪ جو آزار“، ۽ ”پاڇائيءَ“ جي مضمون نويسيءَ کي گهڻي شهرت حاصل ٿي. هن ڪن افسانن ۾ طنز و مزاحُ واري انداز ۾ معاشري جي اوڻاين کي ظاهر ڪيو آهي.

لطف الله بدويءَ جي افسانن ۾ وري ”غربت“ ۽ ”خوفناڪ بدلي“ کي خاص مقام حاصل آهي. اهڙيءَ طرح آسانند مامتورا جا افسانا هڪ خاص رنگ جا حامل آهن. هن جي افسانن ٻه جا مجموعا ”آرسين“ ۽ ”پاپ ۽ پريم جون ڪهاڻيون“ ورهاڱي کان اڳ شايع ٿيا هئا. هو پنهنجي ڪردارن جو نفسياتي تجزيو ڪندي، جنسي مونجهارن جي چند چاڻ ڪري ٿو. هن جي بهترين تسليم ٿيل ڪهاڻي ”ڪڪي“ آهي جا هندي، انگريزي ۽ اطالوي زبانن ۾ ترجمو ٿي، داد حاصل ڪري چڪو

آهي. هن جا ٻيا ناليرا افسانا ”وڏيرو رمضان“ ۽ ”ڪنوارڻ“ آهن.

هن دور جي مقبول فنڪارن ۾ امرلعل هنگورا ٽيءَ جو نالو بہ پيش پيش آهي. هن ۱۹۳۰ع ۾ پنهنجو رسالو ”ڦلواڙي“ ڪڍيو هو، جنهن ۾ سندس افسانا شايع ٿيندا هئا. هو وڪيل هو ۽ افسانن جا موضوع پڻ پنهنجي زندگي مان ئي چونڊيندو هو، جن کي تمام وڻندڙ ۽ اصلاحي انداز سان پيش ڪندو هو.

”ادو عبدالرحمان“، ”لڪيو ڪين ٽريو“، ”ٻڍيءَ جي ڳالھ“، ”هيءَ بہ رانجهوءَ سندي رمز“، ”رام رحيم“، ”گوئي جو گناھ“ وغيره سندس بهترين افسانا مڃيا وڃن ٿا. ”ادو عبدالرحمان“ تہ ڪيترين ئي دنيا جي زبانن ۾ ترجمو ٿيل آهي. يونيسڪو طرفان بہ شايع ڪري چڪو آهي.

مرحوم عثمان علي انصاري بہ ان دور جي افسانہ نگارن ۾ خاص مقام رکي ٿو. هن جو ”پنج“ افسانن جو مجموعو ۱۹۳۷ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ پنج مختصر افسانا ڏنل آهن، جن مان وري ”ململ جو چولو“ داد جي لائق آهي. انصاري صاحب جي افسانن جا واقعات نهايت دلنشين، عبارت سليس ۽ پيشڪش جو انداز دلڪش ۽ وڻندڙ آهي.

۱۹۴۰ع کان ۱۹۴۷ع تائين افساني جو ٽيون ۽ انگريزي راڄ جو آخرين دور آهي. هن عرصي جي اها خصوصيت آهي، جو ٻين سڀني اصناف ادب کان افسانا

گهڻا شايع ٿيا. هن دور جي ادبي اظهار جو مکيه وسيلو هوئي افسانه نويسي. هيءَ سڄو زمانو هنگامن سان ڀرپور هو. آزاديءَ جي تحريڪ برصغير ۾ عروج کي پهچي چڪي هئي. چؤطرف سياسي ۽ سماجي هلچل ۽ تحريڪن جو ملڪ ۾ هڪ مانڊاڻ متل هو. چنانچه هن دور ۾ ٩٠ سيڪڙي افسانن ۾ آزاديءَ جو جذبو ڪارفرما آهي؛ جن ۾ ڌارين‌ءَ حڪومت خلاف باغيانه خيالات ملن ٿا. ازآنسواءِ هن زماني ڪان ٿورو اڳي ڪيترن بين‌الاقوامي تحريڪن جهڙوڪ سوشلزم ۽ ڪميونزم وغيره جو اثر به سنڌي ادب تي پيو جو هندستاني ادب جي معرفت اسان جي ادب تي اثرانداز ٿيو. هن دور جي افسانن جو موضوع سياسي، سماجي، معاشي ۽ اخلاقي مسئلن مان کنيل آهي. ڌارين جي حڪومت خلاف نفرت، هندو مسلم ايڪتا، شاهوڪار شاهي ظلم، غريبن جي بدحالي ۽ اقتصادي ڦرلٽ وغيره. اهي ئي مسئلا اسان جي افسانن جو موضوع بنيل هئا. هن دور ۾ تمام گهڻا افسانا لکيا ويا، ليڪن اڪثريت اهڙن جي آهي جن ۾ فنڪاريءَ جو لحاظ نه رکيو ويو آهي؛ فني حسن، انهن ۾ ناپيد آهي. افساني جي لوازمن ۽ اصولن کي بالائي طاق رکيو ويو آهي. محض جذبات، جوش و خروش، تقرير و تبليغ ۽ پروپئگنڊا، انهن مان ظاهر ٿئي ٿي؛ مگر اسان ان دور جي ليکڪن کي قصوروار نهرائي نه ٿا سگهون، ڇاڪاڻ جو اهو دور ئي ڪشمڪش جو هو ۽ حالات نهايت ئي سنگين هئا. اسان کي اهڙي ادب جي ضرورت

هئي جو قوم جي ستل جذبن کي يڪدم جاڳائي. تنهنڪري ڪيترا نوان لکندڙ فني اصولن جي ڄاڻ کان سواءِ ڏي صرف اندر جي جذبي ۽ اتساهہ کان لکندا هئا. باقي جيڪي پختہ قلمڪار هئا، جن جا افسانا گهڻي قدر ڪامياب چئي سگهجن ٿا، تن جو ۽ بعض انهن ڪتابي سلسلن ۽ رسالن جو ذڪر هتي ڪريان ٿو، جن ۾ هن دور جو اهو ادب قلمبند ٿي چڪو آهي. هيٺين افسانہ نگارن جو فن هروجه کان قابل ذڪر آهي:-

گوبند پنجابي- گوبند مالهي- ڀڳوان لالواڻي- شيخ عبدالستار- آنند گولاڻي- سگن آهوجا- رام امرلعل- جيوت نرياڻي- ڪشن کٽواڻي- ڪماري نانڪ گدواڻي- مائي داماڻي- آسن اتمچنداڻي- هرو سدا رنگاڻي- ليکو ٽلسياڻي- پون پنجواڻي- ڪيرت ٻاٻاڻي- شيخ اياز- لڇمڻ راجپال- يوچراج موٽواڻي ۽ ٻيا.

سرد آهون، پرهہ ڦٽي، ريگستاني ڦول، سنڌي ڪهاڻيون ۽ سفيد وحشي وغيره ان دور جي افسانن جا مجموعا آهن، جي نئين دنيا پبليڪيشن، زندگي پبليڪيشن، باغي منڊل ۽ ٻين ادبي اشاعت گهرن جا شايع ڪرايل هئا. انهن مجموعن ۾ هن دور جا ڪم و بيش سيئي شهرهٔ آفاق افسانہ اچي وڃن ٿا. ازآنسواءِ ١٩٤٠ع کان ١٩٤٧ع اندر ڪيترائي ماهوار رسالا ۽ ڪتابي سلسلا علم و ادب جي ميدان تي ظهور پذير ٿيا، جن ۾ بہ ڪيترن نئين وڏن اهم ۽ غيراهم افسانن جو ذخيرو ڇپجي چڪو آهي.

افسانيَ جو نئون دور

پاڪستان قائم ٿيڻ بعد يڪايڪ حالتون بدلجي ويون ۽ سنڌي ادبَ جي اشاعت به گهڻي ڀاڱي روڪجي ويئي، ڇاڪاڻ جو اشاعتي ذريعن ۽ ادب تي گهڻي ڀاڱي قبضو هندن جو هوندو هو. ٿوري مدت بعد جيتوڻيڪ حالتون ڪجهه معمول تي موٽي آيون هيون ۽ سنڌي ادب جي اشاعت بدستور جاري رهي، مگر افسوس جو افسانيَ جو فن ڪاڪ ترقي ڪري نه سگهيو. سواءِ آڱرين تي ڳڻڻ جيترن افسانن جي، ڪي به اهڙا افسانا شايع نه ٿيا جي قابل ذڪر هجن. ان جو سبب اهو آهي ته سنڌي زبان جا افسانه نگار ۽ فنڪار گهڻو ڪري هندو اديب هوندا هوا، جنهن ڪري نين حالتن پيدا ٿيڻ سبب هيءَ فن بلڪل ختم ٿيڻ تي وڃي رهيو هو. ان هوندي به قيام پاڪستان کان اڳ افسانيَ کي سنڌي ادب ۾ بلند ۽ واضح مقام حاصل هو ۽ ادبي اظهار جو مکيه وسيلو افسانو ئي هوندو هو. ڪجهه عرصي جي خاموشيءَ بعد ڪيترن ئي ڪتابي سلسلن ۽ ماهوار رسالن جو اجراءُ ٿيو. ١٩٥٠ع ڌاري اهڙيون ادبي ڪوششون نظر اچڻ ٿيون، جن جو مطمح نظر افسانيَ جي ترقي هو. ”پرهه ڦٽي“ ۽ ”اڳتي قدم“ رسالن ۾ افسانا ايندا هوا. ازآنسواءِ به ٻه ٽي افسانن جا مجموعا به شايع ٿيا، جن ۾ ”ڊاڪ بنگلو“، ”پنهل کان پوءِ“، ۽ ”گل ۽ مکڙيون“ خاص طرح سان مشهور ٿيا. مسٽر حيدر بخش جتوئي سوشلسٽ تحريڪ جي اثر هيٺ، قيام

پاڪستان کان اڳ ـ تقريباً ١٩٣٦ع ڌاري افسانا لکڻ شروع ڪيا هئا. پاڪستان قائم ٿيڻ بعد پڻ هن جا ڪي افسانن جا مجموعا شايع ٿيا آهن، جي هاريءَ جي مظلوميت ۽ زميندارن جي ظلمن بابت آهن. 'فردوس'، 'اسان جي منزل'، 'ادا'، 'رهنما' ۽ ٻيا به ڪيترا رسالا انهيءَ زماني کان شايع ٿيڻ لڳا، جن مان هن وقت تائين ڪو به زنده رهي نه سگهيو آهي. انهن ۾ افسانا ايندا رهيا ٿي، ليڪن گهڻائي اهڙن جي هئي جي فڪر و فن کان بلڪل خالي هوا. آهي گهڻو ڪري غيرمعروف ۽ سيڪڙات اديبن جا لکيل هوا، جن ۾ ڪا به جان نه هئي. غير حقيقي ۽ غير دلچسپ واقعات، پلاٽ گهرگهلا، فني ترتيب معدوم ۽ زبان جي لذت نه هوندي هئي. انهن ۾ افسانا هڪ رواجي ڪهاڻيءَ جي عام پيرايه ۾ بيان ٿيل هوندا هئا. انهن افسانن کي ڏسي ائين پيو لڳندو هو ته سنڌي افسانو ارتقا جون هيترين ساريون منزلون طئي ڪري وري يڪدم پوئتي هٽي ابتدائي مرحلي ۾ وڃي داخل ٿيو آهي!

الله تعاليٰ جل شانه، جا لک لک احسان آهن، جو سنڌي افسانو انهيءَ حالت ۾ گهڻو وقت ڪونه رهيو ۽ جلدي مسلمان اديبن جو هن پنهنجي پوندڙ صنف ڏانهن توجهه ڇڪيو ۽ ان تي خاص خيال ڏيڻ لڳا. سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ طرفان ادبي ڪلاس جو اهتمام ڪيو ويو، جن ۾ افسانا پڙهيا ويندا هئا ۽ ٻيا اديب ۽ نقاد ان تي تنقيد ڪندا هئا، ليڪن جا به خيال آرائي

۽ راءِزني ٿيندي هئي، سا تعميري نوعيت جي هوندي هئي ۽ ان ۾ افساني جي ترقيءَ جو جذبو ڪارفرما هو.

سنڌي افساني جي نمايان ۽ حقيقي ترقيءَ ۾ جيڪي سو ماهوار نئين زندگي ۽ سه ماهي مهراڻ اضافو ڪيو. چوڻيءَ جي افسانه نگارن جون ڪاوشون ۽ فن جي لحاظ کان عروج تي پهتل افسانا، اول اول انهن ئي جريدن جي صفحن جي زينت بنيل آهن.

١٩٥٠ع کان ١٩٦٠ع تائين ڏهن سالن جي قليل عرصي ۾ سنڌي افساني توقعات کان وڌيڪ ترقي ڪئي ۽ ڪن افسانه نگارن جو فن ته ادب جي آسمان تي پوري آب و تاب سان چمڪڻ لڳو. هن مختصر ادبي دور ۾ ڪيترن ئي اديبن جا افسانا شايع ٿيا، مگر آءٌ صرف انهن چند فنڪارن جا نالا هيٺ ڏيان ٿو، جن جو فن هن دور تي پوريءَ طرح سان مسلط رهيو آهي.

جمال ابڙو، غلام رباني، شيخ حفيظ، سراج، بشير موريائي، رشيد ڀٽي، ڊاڪٽر غلام حسين جعفري، ابن حيات، اياز قادري، ~~ڪريم بخش خالد،~~ علي بخش ميمڻ، ڪروڙپتي، خواجه سليم، ابراهيم جويو، جمال رند، ع-ق-شيخ، مرزا مراد علي، ثميره زرين، بيگم زينت چنا ۽ علي احمد بروهي وغيره. انهن مان رشيد ڀٽي، ڪروڙپتي ۽ علي احمد بروهيءَ جو نالو مزاحيه افسانه نگارن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو.

هن دور ۾ چند هندستاني اديبن جا پڻ سنڌي افسانا، سنڌ جي مختلف رسالن ۾ شايع ٿيا هئا، جن ۾ ڪيرت ٻاٻاڻي، گوردن محبوباڻي ۽ موهن ڪلپنا جا افسانا

خاص طرح سان ساراهيا وڃن ٿا.

هتي آءٌ اهو به ضروري سمجهان ٿو ته هر ڪنهن افساني نگار جي ڪن چند مقبول افسانن جا نالا پڙهندڙن کي ٻڌايان، تاڪه جيڪي شائقين ۽ باذوق حضرات آهن، تن کي مطالعي ۾ مدد ملي سگهي.

جمال ابڙو- بدمعاش، خميسي جو ڪوٽ، پشو پاشا، منهن ڪارو، مان مڙد، مهرباني ۽ شاهه جو قبر.

غلام رباني- بري هن پنيور ۾، نئون مڙدو، شيدو ڏاڙيل، پن بوڙي پاتال ۾، هوندا سي حيات ۽ آبحيات.

بشير موريائي- ڇهڙي، پريم، ٽيڪري ۽ زندگيءَ جو روڳ.

سراج- ڀٽي، ديوتا ۽ انسان، زندگيءَ جي ڪنارن تائين، چنڊ گرهڻ.

شيخ حفيظ- ڀ. گهوڙها، نه واٽون ۽ پاڇا، مبارڪون ۽ پن بوڙين پاتال ۾.

رشيد ڀٽي- ميرل، ڏيءُ ٻنا ڏوليا ڪانهي ساڃهه سونهن جي ۽ ٻڻ.

ڊاڪٽر جعفري- بدلو

خواجه سليم- الا ڪنهن پر ۽ انٽريسٽ.

اياز قادري- فرشتو، بلو دادا، هي ليڊر، امڙ مان نه ڪندس، پوڪ ۽ حاجران.

ابن حيات- واهه وڏيرا.

ع. ق. شيخ- لڪيل جواب، پريشان انسان.

ثميره زرين- دروازو ۽ پلوءَ پايو سچ.

١٩٦٠ع کان هن وقت تائين، سنڌي افسانو ترقيءَ جا مختلف مرحلا نهايت تيزيءَ سان طي ڪري چڪو آهي. ترقيءَ جي لحاظ کان افساني جي حق ۾ هيءَ دور انتهائي خوشگوار ۽ انقلاب آفرين سمجهڻ گهرجي. افسوس جو ڪيترن سٺن افسانہ نگارن جن جو ذڪر هن کان اڳ ۾ ڪري چڪو آهيان، افسانا لکڻ ڇڏي ڏنا آهن؛ نہ تہ هنن جو فن اڃا بہ ترقي ڪري ها. ان هوندي بہ مختصر عرصي ۾ سنڌي زبان ۾ بلند پايہ جا افسانہ نگار پيدا ٿيا آهن. هنن مان گهڻن جيتوڻيڪ ١٩٤٠ع کان گهڻو اڳ لکڻ شروع ڪيو هو، ليڪن سندن فن پوري نشو و نما پائي هن وقت پختہ بنجي چڪو آهي. ڪن ناميارن فنڪارن جا نالا هيٺ ڏيان ٿو، جن مسلسل مشق ۽ محنت سان پنهنجي فن لاءِ سنڌي ادب ۾ مستقل طرح سان جاءِ پيدا ڪئي آهي.

آغا سليم، نسيم کرل، غلام نبي مغل، علي بابا، نظير شيخ، طارق اشرف، حميد سنڌي، غياث جوڻيجو، ذوالفقار راشدي، امر جليل، قمر شهباز، رشيده حجاب، الهہ بچايو لغاري، شوڪت راهي ۽ عبدالقادر جوڻيجو وغيره.

ازانسواءِ بيا تہ ڪيترائي نوجوان افسانہ نگار ان فن ۾ پنهنجي طبع آزمائي ڪري رهيا آهن، جن جي فن نؤ مولود هوندي بہ؛ فني لحاظ کان ڪافي سٺا افسانا پيش ڪيا آهن. انهن جو هن وقت ذڪر ڪرڻ قبل ازوقت ٿيندو.

سنڌي زبان ۾ هن وقت تائين سون جي تعداد ۾

افسانا شايع ٿي چڪا آهن، جي مختلف رسالن ۾ ٽڙيا پکڙيا پيا آهن: مگر افسوس جو ڪا به اهڙي پبلشنگ ڪمپني نه آهي جا مختلف مصنفن جي ڌار ڌار افسانن کي يڪجا ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇپائي. جن چند افسانه نگارن جا مجموعا شايع ٿي چڪا آهن، سي هي آهن:

١. پشو پاشا – جمال ابڙو
٢. آب حيات – غلام رباني
٣. بلو دادا – اياز قادري
٤. سونهن، پٿر ۽ پيار – طارق اشرف
٥. نئون شهر – غلام نبي مغل
٦. عبرت ڪده (ٻه ڀاڱا) – ابراهيم خليل
٧. گهڙيءَ گهڙيءَ هڪ گهاءُ – رشيد ڀٽي
٨. اي درد هلي آءُ – سراج
٩. چنڊ جا تمنائي – آغا سليم
١٠. مهراڻ جون ڇوليون (مختلف اديبن جي افسانن جو مجموعو (مطبوعه پاڪستان پبليڪيشن).
١١. ڪنول ڪنول، شبنم شبنم – نسيم کرل
١٢. اداس واديون – حميد سنڌي.

هن دور ۾ غير ملڪي زبانن جي افسانن کي پڻ سنڌيءَ جو ويس پهرايو ويو آهي ۽ ڪيترن ئي عالمي شهرت وارن اديبن جي افسانن کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. ان سلسلي جا چند مجموعا پڻ شايع ٿي چڪا آهن.

١. آمريڪي ڪهاڻيون ـ پبلشرس سنڌي ادبي بورڊ مترجم، سراج ۽ غلام رباني.
٢. ديس ديس جون ڪهاڻيون ـ مترجم، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي.
٣. سپون ـ خليل جبران جي افسانن جو ترجمو.
٤. دنيا جا عظيم افسانا ـ سنڌي ادبي بورڊ.

آخر ۾ پڙهندڙن کي ايترو ذهن نشين ڪرڻ چاهيان ٿو ته سنڌي افسانو هينئر ترقيءَ جي شاهراه تي گامزن ٿي چڪو آهي. سنڌي افسانن نه رڳو اردو ۽ هندوپاڪ جي مختلف زبانن ۾ ترجمو ٿي داد حاصل ڪيو آهي، بلڪ انگريزي، جرمني ۽ فرينچ پولين ۾ به ترجمو ٿيا آهن.

قيام پاڪستان کان اڳ جي افسانن ۾ فني عناصر يا ته عدم پيدا هوا يا ته ڪين جهڙا هوندا هوا. ازانسواءِ اهي نعري بازيءَ ۽ ڪنهن خاص نظريه جي تبليغ سان پريل هوندا هوا. ان جي برعڪس فني لحاظ کان اڄوڪو افسانو نهايت ئي پختو ۽ منجهيل منجيدگي ۽ متانت آهي. اڳي نقل تي زور هوندو هو ۽ هاڻي 'اصليت' پيش پيش آهي.

هاڻوڪي سنڌي افساني ۾ سنڌي ماحول جي پرپور عڪاسي آهي. سنڌي معاشري جا انيڪ مسئلا ان ۾ آندل آهن. انهن ۾ سنڌي ڪردار پنهنجي مباجهي انداز ۾ فطري ۽ نج زبان سان مخاطب آهن. ازانسواءِ مقصد جي لحاظ کان سياسي، سماجي، اخلاقي ۽ بين قومي ۽

بين‌الاقوامي مسئلن بابت انهن ۾ صحتمند انداز فڪر ملي ٿو. ليڪن اهو سيڪجهه فنڪارانہ انداز ۾ ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ نڪو تصنع آهي ۽ نڪي فني اصولن کان تجاوز ڪيل آهي. مواد ۽ فن جي لحاظ کان اڇوڪو سنڌي افسانو گذريل ٻورن جي افسانن کان گهڻو ترقي يافتہ آهي. هيئت (Form) جي لحاظ کان بہ انيڪ قسمن ۾ سنڌي افسانا لکيا ويا آهن. سڄي دنيا ۾ افسانہ نويسيءَ جا جيڪي بہ ڍنگ مروج آهن، تن سڀني ۾ سنڌي افسانو لکيو ويو آهي. مثلاً مسئلي وارا افسانا، واقعن وارا افسانا، ڪردار نگاريءَ وارا افسانا، بياني افسانا، ماضيءَ تي روشني وجهندڙ افسانا، مونولاگ ۾ لکيل افسانہ وغيره. ازانسواءِ طويل مختصر افسانا ۽ ڪامياب فنٽسيون بہ لکيون ويون آهن؛ ۽ هاڻي بلاشبہ اها دعويٰ ڪري سگهجي ٿي تہ "اهو وقت پري نہ آهي جڏهن سنڌي افسانو بہ قدر ۽ معيار جي لحاظ کان دنيا جي بهترين ادب سان همسري ڪري سگهندو.

---

(٤)

سنڌي مضمون

سنڌي زبان ۾ مضمون جو لفظ ڪيترين ئي معنائن ۾ ڪم اچي ٿو. ڪنهن مختصر ۽ عام نوعيت جي تحرير کي به مضمون چئبو آهي. يا وري ڪنهن به نثري تحرير جي رکو مرڪزي خيال، مطلب ۽ مفهوم کي به مضمون ڪوٺبو آهي. نه صرف ايترو بلڪ شعر جي مواد يا مفهوم کي به عام زبان ۾ مضمون چوندا آهن.

مضمون به حيثيت فن جي هڪ علحدي ادبي صنف آهي، جنهن کي اردوءَ وارن انشائيه جو نالو ڏنو آهي. هندستان جي مختلف زبانن جي ادب ۾ هيءَ صنف انگريزي زبان جي معرفت پهتي. سنڌي زبان ۾ به هيءَ صنف انگريزي دور جي ابتدا ۾ پنهنجي سمورين خصوصيتن سان ظاهر ٿي. انگريزيءَ ۾ ان کي Essay چون ٿا، جو لفظ فرينچ زبان جي Essai تان ورتل آهي. نثري

ادب ۾ هيءَ صنف سڀ کان قابل تحسين آهي. مضمون جي ماهيت ۽ مفهوم کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته اسان مغربي نقادن جا هن فن متعلق کي رايا پڙهون، ڇاڪاڻ جو مغربي ادب جي زير اثر ئي انهيءَ صنف اسان جي زبان ۾ رواج ورتو. هڪ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته نقادن جا هن متعلق مختلف رايا آهن ۽ هونءَ به کي به نقاد گهٽ ڪري ڪنهن به شيءِ جي تعريف ۾ ميني نقطن تي هڪ ٻئي سان اتفاق راءِ ڪونه رکندا آهن. ليڪن هنن تعريفن جي ذيل جائزي ۽ مشترڪ نڪتن جي امتزاج بعد اسان "مضمون" متعلق هڪ ابتدائي نظريو قائم ڪري سگهنداسون.

انگريزي علم و ادب ۾ مضمون جي قابل ذڪر ۽ اهم تعريف، سڀ کان اڳ ۾ جانسن ڪئي آهي، جو ارڙهين صديءَ جو معروف اديب ۽ خود به هڪ مضمون نگار هو. هو چوي ٿو ته:

"مضمون انساني اندر جي اڻ هضم ٿيل ۽ بي‌ترتيب خيالات سان ڀرپور، هڪ مختصر ادبي تحرير آهي، جا ڪنهن خوش مزاج دل سان آزاديءَ سان نڪري نروار ٿئي ٿي."

سر ايڊمنڊ گاس، جو اوڻهين صديءَ جو هڪ ناول نويس ۽ نقاد ٿي گذريو آهي، تنهن مضمون جي تشريح هنن الفاظن ۾ ڪئي آهي: "مضمون عام طرح سان هڪ درمياني طوالت واري نثري تحرير آهي، جنهن ۾ مضمون نگار، ڪنهن به موضوع جي خارجي پهلوءَ تي آسان ۽

سرسري اندازسان نظر وجهي ٿو ۽ موضوع تي صرف انهيءَ حد تائين بحث ڪري ٿو، جيستائين سندس شخصيت ان موضوع کان متاثر ٿيل هوندي آهي.“

جان لوبن John lobban، انگريزي مضمونن جو مشهور مدير، جنهن کي مضمونن جي ترتيب ۽ اشاعت ۾ خاص امتياز حاصل آهي، سو ادبي مضمونن جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته: ”مضمون نثر جي هڪ اهڙي صنف آهي، جنهن ۾ ڪنهن ادبي، فلسفيانه يا سماجي موضوع تي شخصي يا تاريخي نقطهٔ نظر کان روشني وڌي ويئي هجي ۽ زياده طويل نه هجي.“

انگريزي مضمونن جو ٻيو مشهور مدير جان فائولر Jhon fowler آهي، جنهن جو تعلق ڪيمبرج يونيورسٽيءَ سان آهي. هن صاحب، مضمون جي وصف جو جيڪو تجزيو ڪيو آهي سو زياده سادو، آسان ۽ عام فهم آهي. اهو هيءَ آهي: ٻهريون ته Essay جو لفظ فرانسيسي زبان Essai مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سعيو يا ڪوشش (Attempt) انهيءَ معنيٰ کي نظر ۾ رکڻ مان ظاهر ٿئي ٿو ته مضمون ڪنهن موضوع تي لکڻ جي ڪوشش جو نالو آهي. ان کان علاوه ڪوبه ادبي مضمون زياده طويل نه هئڻ گهرجي. ٻيو هيءَ ته مضمون ۾ اديب جو ذاتي نقطهٔ نظر موجود هئڻ ضروري آهي ۽ مضمون نگار جي شخصيت کي، سندس مضامين جي مطالعي مان سمجهي سگهجي. آخر ۾ چوي ٿو ته ”هڪ اديب جو انداز هميشه دوستانه ۽ رازدارانه هئڻ

گهرجي، ايتريقدر جو سمجهڻ ۾ اچي ته گويا هو پڙهندڙ سان روبرو ڳالهائي رهيو آهي ۽ سندس مضمون پڙهندڙ پوريءَ طرح سمجهي رهيو آهي.“

مٿين سڀني تعريفن مان ايڊمنڊگاس جي تعريف بهترين آهي. هن مضمون نگاريءَ لاءِ جن به ڳالهين جو هئڻ ضروري ڄاڻايو آهي، تن سڀني جو علحده علحده نموني ۾ جائزو وٺي سگهجي ٿو.

(۱) ”مضمون جي طوالت درمياني هئڻ گهرجي.“ مگر سوال آهي ته مضمون ڪيترو طويل هجي؟ ان لاءِ ڪو به قاعدو قطعي طور مقرر ڪيل نه آهي ۽ نه وري ڪو اهڙو قانون وضع ڪري سگهجي ٿو.

(۲) ”مضمون نثر ۾ هئڻ ضروري آهي.“ اهو ان ڪري چيو ويو آهي، جو ارڙهين صديءَ ۾ انگريزي مضمون نظم ۾ به لکيا ويندا هئا.

(۳) ”مضمون جو تعلق موضوع جي خارجي پهلوءَ سان هجي.“ ان مان مطلب آهي ته مضمون نگار کي موضوع تي مفصل بحث ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، بلڪ آسان ۽ سرسري بيان ڪرڻ ڪافي آهي.

(۴) ”مضمون تي پابندي انهيءَ حد تائين هجي، جيستائين مضمون نگار جو تعلق آهي.“ ان مان مطلب آهي ته مضمون نگار انتخاب ڪيل موضوع يا موضوعن تي پنهنجي نقطهٔ نظر سان لکي يعني ته سندس تحرير مان سندس شخصيت جهلڪي. لهاذا اهي چار ئي شرط آهن، جي هو هرڪنهن ادبي مضمون ۽ مضمون نگار

لاءِ ضروري ٺهرائي ٿو.

انهن وصفن ۽ طويل تبصري آرائيءَ بعد به مضمون جي فن تي اچا به ڪجهه روشني وجهڻ جي ضرورت محسوس ڪريان ٿو: انهيءَ ڪري جو سنڌي مضمون نگاريءَ جي تاريخ تي بعض هڪ به مقالا اهڙا به نظر مان گذريا آهن، جن ۾ ادبي مضمون ۽ علمي يا تحقيقي مقالي ۾ ڪابه تميز نه ڪئي ويئي آهي. هڪ مقالي ۾ ته سنڌيءَ ۾ سمورن ڇپيل ڪتابن ڪي مضمون جي دفعي ۾ ڄاڻايو ويو آهي (پيرومل جي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ به مضمون ته محمد صديق ميمڻ جي سنڌي ادبي تاريخ به مضمون!!)

مٿين ميني تعريفن ۾ اهو ڄاڻايو ويو آهي ته مضمون جي لاءِ سرسري بيان ۽ عام فهم زبان ضروري آهي. جيڪڏهن ڪنهن تحرير ۾ موضوع بابت ذري پرزي تفصيلوار بيان ڏنل آهي، يا منطقي استدلال ۽ سائنٽيفڪ نوع ۾ ڪنهن موضوع تي وضاحت سان لکيل آهي ته پوءِ ان کي مقالو Monograph چوڻ زياده مناسب ٿيندو. مقالي ۽ تحقيقي تصنيف ۾ ٻولي پُرتڪلف ۽ معلق هوندي آهي. ان ۾ علمي اصطلاح ۽ غيرمانوس ۽ دقيق الفاظ ڪثرت سان ڪم آندل هوندا آهن. مگر مضمون ۾ ان جي برعڪس، ٻولي گهڻو ڪري روزمره عام استعمال ٿيندڙ لکبي آهي، جا مائيدار ۽ وڻندڙ هوندي آهي. ڪنهن به اديب جي زبانداني، رنگين بياني ۽ ٻوليءَ تي دسترس جو اندازو سندس مضمون مان

چڱيءَ طرح مان لڳائي سگھجي ٿو. مضمون نگاريءَ ۾ شاعريءَ وانگر تخيلات جي رنگيني ۽ جذبات جي فراواني به هوندي آهي؛ مگر علمي مقالي ۾ اهڙي گنجائش نه آهي. ان ۾ انداز بيان بلڪل نوس حقائق تي مبني هوندو آهي. مقالن ۾ حاشيه آرائي به ڪيل هوندي آهي ۽ ٻين ڪتابن تان حوالا پڻ ورتل هوندا آهن. هڪ محقق يا نقاد علمي انداز ۽ مدلل بيان مان پنهنجي نقطهُ نظر ۽ نتيجي کي پڙهندڙن جي ذهن تي مسلط ڪندو آهي. مضمون نگاريءَ ۾ انفرادي سوچ ۽ فڪر ڪلام ۽ گفتگو جي انداز، ذاتي مشاهدن ۽ تجربن ۽ پنهنجي افتاد طبع جو گھڻو دخل هوندو آهي. مضمون نگاريءَ جو فن رنگين ۽ دلچسپ آهي، جنهن ۾ پڙهندڙ گھڻي قدر لطف اندوز ٿيندو آهي. زبان جي نزاڪت ۽ صحت جي مشق پڻ هن صنف مان ٿي ٿيندي آهي. ان کان علاوه مضمون جي هڪ ٻي به خصوصيت هوندي آهي جو ان ۾ باقاعده ربط نه هوندو آهي. مضمون نگار ڪٿي ڪو واقعو بيان ڪندو ته ڪٿي وري پنهنجا ذاتي خيال ۽ تجربا بيان ڪندو، ڪٿي ڪو لطيفو پيش ڪندو ۽ ڪٿي جذبات جي وهڪري ۾ لڙهي ويندو. هو ڪڏهن تخيلات ۽ منظر نگاريءَ جي واديءَ ۾ گم ٿيندو ته ڪڏهن اخلاقي سبق ڏيندو ۽ ڪڏهن طنز و مزاح ڪندي وچي مٿي چڙهندو. اهڙيءَ طرح هڪ ڳالهه تان ٻي ڳالهه ناهيندو، هڪ نڪتي کان ٻئي نڪتي تي ايندو وڃي مضمون کي پورو ڪندو آهي.

ليڪن اهو سيڪجهه اهڙي ته لطيف پيرايه ۾ هوندو آهي، جو پڙهندڙ ان کي پڙهندي ذهني سرور محسوس ڪندو آهي. مضمون جي مقابلي ۾ مقالو بلڪل خشڪ ٿيندو آهي ۽ پڙهندڙ جي ذهني واڌاري ۽ علمي ڄاڻ ۾ اضافو آڻيندو آهي. ان ۾ موضوع جي هر زاويه تي سلسليوار بحث ڪيل هوندو آهي. ان جو انداز بيان عالمانه، منطقي ۽ فلسفيانه ٿيندو آهي. ڪنهن به مضمون کي هڪ معمولي پڙهيل شخص به سمجهي ۽ ان مان حظ حاصل ڪري سگهي ٿو، مگر تحقيقي تصانيف يا علمي مقالي کي ڪو به ٿورو پڙهيل ماڻهو سمجهي ان مان صحيح نتيجو اخذ ڪري نه سگهندو. مضمون جي صنف ساڳئي وقت آسان ڪان آسان به آهي ۽ ڏکئي کان ڏکي به آهي. اسڪول ۽ ڪاليج جي شاگردن کان وٺي هڪ عالم فاضل تائين، هرهڪ ان تي بلڪل آزاديءَ سان طبع آزمائي ڪري ٿو ۽ پنهنجي پسنديده موضوع تي ڪونه ڪو مضمون لکڻ شروع ڪري ڏئي. ليڪن هيءَ حقيقت آهي ته هن فن لطيف کي صرف اهو ماهر فنڪار ئي ڪاميابيءَ سان نباهي سگهندو، جنهن کي وسيع مشاهدو ۽ معلومات هوندي ۽ پنهنجي خيالات کي لطيف، رنگين ۽ مينا ج واريءَ زبان ۾ نباهڻ ۾ پورو پورو هنر هوندو، ورنه اهو مضمون، ادبي مضمون نه رهندو. مضمون جو ميدان تمام گهڻو وسيع آهي. سموري ڪائنات مان ڪنهن به شيءِ کي موضوع بنائي ان تي مضمون لکي سگهجي ٿو.

هرڪنهن زبان ۾ مضمون نگاريءَ جي نشو و نما جو تعلق هميشه نثر جي ترقيءَ سان رهيو آهي. هرڪنهن جو اوائلي نثر دشوار ۽ پيچيده هوندو هو، جو رفته رفته ترقي ڪري آسان بنبو آهي. اڄڪلهه ساري دنيا جي ادب ۾ مضمون نگاري تمام تيز رفتار سان ترقي ڪري رهي آهي. ان ڪري ضروري آهي ته اسان به پنهنجي زبان جي مضمون نگارن ۽ سندن ادبي ڪاوشن تي ڪجهه روشني وجهون اها هڪ حقيقت آهي ته اسان جي سنڌي شاعري هر دور ۾ فڪر و فن جي لحاظ کان هندي، فارسي ۽ عربيءَ کان متاثر رهي آهي؛ ليڪن ائين ڪونه چئبو ته ان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ پنهنجون خالص امتيازي خصوصيتون آهن ئي ڪونه! انگريزي دور واري سنڌي شاعريءَ جو وڏو حصو ته فارسيءَ ۽ اردوءَ جي نقالي آهي. ليڪن سنڌي نثر وري انگريزي ۽ ٻين يورپي ٻولين کان اثر پذير آهي. جيتوڻيڪ سنڌي زبان ۾ قديم فارسي نثر جي طرز تي مقفيٰ، مسجع ۽ رنگين نثر به لکيو ويو آهي، ليڪن اهو تڪبنديءَ وارو نثر هن دور ۾ متروڪ بنجي چڪو آهي. هڪ طرف اهو تصنع آميز آهي ته ٻئي طرف ان کي روانيءَ سان لکي به نٿو سگهجي.

اهوئي سبب آهي جو ان قسم جو نثر جديد دور جي تقاضائن مطابق نهڪي نه سگهيو. ڊرامه، ناول، تنقيد ۽ مضمون نگاري وغيره سڀئي نثر جون جديد صنفون سنڌيءَ ۾ انگريزي زبان جي اختلاط بعد پيدا ٿيون.

ڪيترن ئي نامور انگريزي اديبن جون تصنيفون، ڊراما ۽ ناول وغيره سنڌي زبان ۾ ترجمو ٿيا، جن مان سڀ کان اول اول شهره آفاق ناول راسيلاس جو ترجمو ٿيو. ان ڪري ئي سنڌي نثر ۾ سنجيدگي ۽ متانت آئي، ۽ ان ۾ هر موضوع لاءِ انداز بيان جي وسعت پيدا ٿي. سنڌي نثر جي ترقي ويتر صحافت جيَ وجود ۾ اچڻ سان ٿي، جنهن جي ڪري ئي نثر ۾ وسعت بيان پيدا ٿي ۽ اهو زياده سليس ۽ عام فهم بنيو.

سنڌ ۾ باقاعده صحافت جي ابتدا ١٩٥٤ع ۾ انگريزي ۽ فارسي زبانن ۾ اخبار نويسيءَ جي وجود ۾ اچڻ سان ٿي. سنڌي زبان کي سرڪاري سرپرستي حاصل ٿيڻ ڪري، ان ۾ پڻ صحافت لاءِ رستو هموار ٿيو. پهرين سنڌي اخبار معين‌الاسلام آهي جا مرزا محمد صادق ١٨٦١ع ڌاري جاري ڪئي. سنڌي صحافت جو سچو پچو دور 'سنڌ سڌار' جي نڪرڻ سان ٿئي ٿو، جا اخبار ڪاتي طرفان ١٨٨٢ع ۾ جاري ٿي. ان جا ايڊيٽر سلسليوار مرزا صادق علي بيگ، ساڌو هيرانند ۽ ٻيا ناليرا صحافي ٿي گذريا آهن.

سنڌي صحافت، سنڌي ادب جي هر شعبي ۾ ترقي آندي؛ مثلاً مضمون نگاري، مقاله نويسي، شعرگوئي ۽ تنقيد جي فروغ ۽ ترقيءَ ۾ سنڌي صحافت اهم حصو ادا ڪيو. شروعاتي سنڌي اخبارن جهڙوڪ معين‌الاسلام ۽ سنڌ سڌار جي مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته انگريزي دور ۾ علم و ادب جا جيڪي به شعبا وجود

۾ آيا ۽ ترقيءَ جي منزل تي رسيا، تن ۾ انهن اخبارن بين سيني وسائل کان گهٽو ڪم سرانجام ڏنو.

صحافت ۾ ادب جي ٻين شعبن جي ترقيءَ مان گڏ مضمون نويسيءَ کي ٻڻ اوڄ حاصل ٿيو. پاڪستان کان اڳ وارن رسالن ۽ اخبارن کي نظر مان ڪڍبو، ته معلوم ٿيندو ته انهن ۾ مضمونن جو تعداد البت ٻين ادبي صنفن کان گهٽو هوندو هو. هن دور ۾ وري مضمون کان وڌيڪ مقالي تي توجه ڏنو ويو آهي. مضمون جو اوائلي دور اوڻيهين عيسوي صديءَ جي نصف کان شروع ٿئي ٿو ۽ ويهين صديءَ جي ابتدا ۾ ان جو اختتام ٿئي ٿو.

اوائلي سنڌي اخبارون، جن ۾ مضمون اچڻ لڳا، سي سرسوتي (١٨٩٠)، پرڀات (١٨٩١) ۽ جوت (١٨٩٤) هيون، جن جا ايڊيٽر ساڌو هيرانند، ليکراج تلوڪچند ۽ پرمانند ميوارام هئا. 'سرسوتي مخزن جا ڪجهه مضمون "هيري جون ڪڻيون" ۽ جوت اخبار جا چند مضمون "گل ڦل" ڪتابن ۾ محفوظ آهن. اهي ڪتاب بنيادي مضمون نگاريءَ جي لحاظ کان سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. جوت اخبار مسلسل ٥٠ سالن تائين سنڌي صحافت ۽ ادب جي آسمان تي چمڪندي رهي. هن اخبار ۾ گهڻا مضمون، ان جي ايڊيٽر مسٽر پرمانند ميوارام جا شايع ٿيندا هئا. جوت، پرڀات ۽ سرسوتي مخزن ۾ جن ٻين مضمون نگارن جا مضمون شايع ٿيا هئا، تن ۾ ايم- ٽي- گدواڻي، ريولچند آڏواڻي، ڀائي شامنداس

راءِ صاحب اڌارام ۽ ٻين جا نالا اچي وڃن ٿا.' جوت اخبار جي پاليسي اها هوندي هئي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻي ۾ گهڻا اديب پيدا ڪيا وڃن ۽ ان ۾ هر علم و فن تي ڪتاب لکيا وڃن. اهوئي سبب آهي جو مسٽر پرمانند جا مضمون، سماجي، اخلاقي، تعليمي ۽ سير و سياحت تي ٻڌل آهن. سيني مضمونن ۾ تعليم سان گڏ تفريح طبع جو به گهڻو خيال رکيو ويو آهي. "هرڪنهن مضمون جو بيان اهڙي ته مزيدار نوع ۾ ڪيل آهي جو پڙهندڙ، ان جي پڙهڻ سان تمام گهڻو لطف اندوز ٿئي ٿو. جوت اخبار جا مضمون، فن جي لحاظ کان مضمون نويسيءَ جا اعليٰ شاهڪار آهن. انهن جي ٻولي ۽ طرز بيان سندن جان آهي، جنهن کي پرمانند نهايت ئي سليس انداز ۾ ڪاميابيءَ سان نباهيو آهي. سندس مضمونن ۾ طرز بيان بلڪل فطري اختيار ڪيل آهي. انهن کي پڙهڻ سان ائين محسوس ڪبو، جيئن ڪو روبرو وينو پنهنجي طبعي انداز سان ڳالهه ٻڌائي، جنهن ۾ هو يا ته ڪو ڏٺل واقعو، يا زندگيءَ جو آزمودو يا فطري مشاهدو بيان پيو ڪري. سندس بيان جو مقصد فقط تعليم ڏيڻ آهي، جا مختلف نمونن ۽ طريقن جي آهي. اها ڪٿي اخلاقي ٿئي ٿي ته ڪٿي صرف علمي. سندس مضمونن ۾ نج ۽ فطري ٻولي ۽ ٻيان اختيار ڪيل آهي، جنهن جي شهادت لاءِ انهن مضمونن ۾ جڳهه جڳهه تي آيل پهاڪا، اصطلاح، محاورا ۽ چوڻيون موجود آهن. هن دور ۾ بهرحال فن ۽ فڪر ۾ تمام گهڻي ترقي ٿي آهي،

جنهنڪري عوام جي ذهن ۾ به واڌارو آيل آهي. انهيءَ نقطہ نگاه کان ڏسبو ته پرمانند جي مضمونن ۾ بلڪل سادا خيال سمايل آهن. ازانسواءِ ٻوليءَ جو به ڪجهہ مقم رهجي ويو آهي. ليڪن اهي ڪي اهڙيون خاميون نہ آهن جو سندس فن جي خوبين تي ڇانئجي وڃن ۽ ان کي لڪائي ڇڏين.

ديوان نولراءِ ١٨٩٠ع ۾ سڌار سڀا قائم ڪئي هئي. ان جي زيرِ سايہ هڪ مخزن سرسوتيءَ نالي سان جاري ڪيائين؛ جنهن ۾ اخلاقي، جسماني، مذهبي ۽ تعليمي نوعيت جا مضامين شايع ٿيندا هئا. ڪجهہ عرصي بعد انهيءَ مان چونڊ مضامين ڪڍي ڪري ”هيري جون ڪڻيون“ نالي هڪ ڪتاب ڇپايو ويو. اوائلي دور ۾ جيڪي مضمونن جا مجموعا شايع ٿيا، تن ۾ ”ويچار“ کي به گهڻي اهميت حاصل آهي. ان جو مرتب سنڌ جو مشهور اديب پروفيسر لالسنگ اجواڻي آهي. هن صاحب ڊي-جي-سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جي مسلنيءَ جي چاليهن سالن جا پرچا اڳيان رکي، انهن مان خاص خاص مضمونن کي پنهنجي انتخاب ۾ جاءِ ڏني. اهڙي قسم جي مجموعن ۾ ”گلدستو“ کي اوائلي دور جي مضامين جو انتخاب هجڻ جي لحاظ کان هڪ خاص درجو حاصل آهي. اهو مجموعو ١٩٠٧ع ۾ شايع ٿيو ۽ ان کي پريمچند ۽ ڏيارام وسڻ مل گڏجي ترتيب ڏنو هو، جنهن ۾ هڪ کان گهڻن اديبن جا مضامين گڏ ڪيا ويا هئا. مختلف اديبن جا مضامين گڏ ڪري، هڪڙي ڪتاب

۾ ڇپائڻ جو رواج ڪافي عرصي تائين هلندو رهيو، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيترائي مجموعا ڇپجي ظاهر ٿيا، مثلاً ادبي گلشن، ادبي غنچو، من جا مٺيا، ادب ۽ مروت وغيره. انهن مجموعن ۾ جن قلمڪارن جا مضامين هوندا هئا، سي سڀئي ڪهنه مشق اديب ڪونه هئا، بلڪ ڪن جو ته هن وقت ادبي دنيا ۾ ڪو نالو نشان به نه آهي. ڪي هاءِ اسڪولن جا مدرس ۽ ڪاليجن جا ليڪچرار هئا، جن جو شايد ادب سان شوق شغف گهڻي وقت تائين قائم رهي نه سگهيو. انهن مجموعن ۾ ڪن نؤآميز ۽ سيڪڙات لکندڙن جا به مضامين آندا ويا آهن، جي ڪن قابل اديبن جي ترميمن ۽ اضافي بعد شامل ڪيا ويا هئا. اهڙيءَ طرح، اهڙن مضامين جا ڪي لکندڙ ته صرف شاگرد هئا. ليڪن ان هوندي به زياده تر مضمون وري به انهن قابل ۽ معروف اديبن جي زور قلم جو نتيجو هئا، جي صاحب خود انهن جا مرتب هئا. انهن مجموعن جي مضامين جا موضوعات گهڻو ڪري عام هوندا هئا، جي اڪثر انساني روزانه مشاهدي ۾ ايندڙ شين، روزانه پيش ايندڙ واقعن ۽ ڪن سماجي مونجهارن جا موضوع هوندا هئا. انهن جو مقصد تعليمي ۽ اخلاقي هوندو هو ۽ انداز بيان صاف ۽ سليس زبان ۾ هوندو هو.

مرزا قليچ بيگ اهو مايه ناز اديب آهي، جنهن سنڌي ادب ۾ مختلف اصناف کي باقاعده رواج ۾ آندو. ڊرامه، افسانه، ناول، تنقيد وغيره کان علاوه مضمون نگاريءَ

۾ به هن جون ڪوششون قابل قدر آهن. مرزا صاحب جي مضمون نگاريءَ خواه ادب جي ٻين صنفن ۾ ڪاوشون، ٻن ڏورن تائين ظاهر ٿينديون رهيون. سوانح، سيرو سياحت، تاريخ تو ڙي سماجي ۽ اخلاقي موضوعن تي هن صاحب جا ڪيترائي مضامين مختلف ڪتابن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيا. لارڊ بيڪن، سورهينءَ صديءَ جو انگريزي مضمون نگار هو، جنهن جا مضامين Becons Essays جي نالي سان مقبول هئا. مرزا قليچ بيگ، اهي مضمون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، مثس مقالات الحڪمت جو نالو ڏنو جو ١٨٩٩ع ۾ ڇپيو. اهو ٻهريون ٿي مضمونن جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ سمورا مضمون هڪ ئي مصنف جا هئا. سڀ مضامين اخلاقي موضوعات تي ٻڌل هئا. اسلوب ۽ انداز بيان جو اهو ڪمال آهي، جو ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ، عقل سليم ان ڪي مغربي تخليق سمجهڻ کان ئي قاصر ٿي وڃي ٿو ۽ سمجهڻ ۾ ائين ٿو اچي، گويا هيءَ ڪا اصلوڪي سنڌي تصنيف آهي ۽ نه ترجمو. بيڪن جي اصلي تصنيف نهايت دقيق ۽ فلسفيانه نڪتن سان معمور آهي، جنهن جو ڪنهن حد تائين سمجهڻ مشڪل آهي، ليڪن مرزا صاحب ساڻي موضوعن کي سليس ۽ نصيحت ڀريل گفتن ۾ لکيو آهي. ابتدائي مضمون نگاريءَ واري دور ۾ جيڪي به اهم ڪتاب شايع ٿيا، تن جو ذڪر ڪيو ويو. جيئن جيئن مضمونن ۽ مقالن لکڻ جو رواج وڌيو، تيئن تيئن اخبارن ۽ رسالن ۾ مضمونن کي ئي مناسب ۽ مستقل جاءِ ملڻ لڳي. سال ١٩٠٠ع

تائين سنڌي زبان ۾ ڪيترائي رسالا ۽ اخبارون نڪري چڪيون هيون، جن مان ڏورن جا نالا هي آهن: مدرسہ - معاون مجمع - سرسوتي - مسافر - خيرخواهہ - جوت - تحفۂ احباب ۽ آفتاب. انهن مان ڪيترا رسالا ڪجھ سالن تائين هلندا رهيا. انهن سڀني ۾ مختلف اديبن جا مضامين شايع ٿيندا رهندا هئا. ڪيترا صحافي تہ پنهنجي دور جا باڪمال اديب ٿي گذريا آهن، جن جي مضمونن جو ٻئي دور هيٺ ذڪر ايندو.

سنڌي صحافت، سنڌي قوم ۾ سياسي شعور پيدا ڪرڻ سان گڏوگڏ معاشي ۽ سماجي ميدان ۾ بہ سنڌي قوم ۽ سنڌ جي گهڻي خدمت ڪئي. ساڳيءَ طرح هن دور جي سنڌي صحافت جو، ادب کي ترقي ڏيارڻ ۾ مکيہ حصو آهي، حالانڪ صحافت ۽ ادب جو پاڻ ۾ ڪوبہ سڌو سنئون تعلق نہ آهي. هي ٻئي فن جيتريقدر همہ گير آهن، اوتريقدر هڪ ٻئي کان مختلف بہ آهن. ليڪن ڏٺو ويو آهي تہ دنيا جي اڪثر زبانن ۾ هيترا صحافي ساڳئي وقت مشهور اديب بہ ٿي گذريا آهن. سنڌي صحافت ۽ ادب ۾ پڻ اهڙو سنگم آهي. هن دور جا شمس الدين بلبل، چيتمل پرسرام، محمد هاشم مخلص ۽ مولانا دين محمد وفائيءَ جهڙا معروف صحافي پنهنجي وقت جا اعليٰ پايہ جا اديب ۽ مضمون نگار پڻ هئا. شمس الدين بلبل 'آفتاب سنڌ' جو ڪجھ عرصو ايڊيٽر ٿي رهيو ۽ پنهنجون ذاتي اخبارون پڻ ڪڍيائين. محمد هاشم مخلص بہ پنهنجي حياتيءَ جي عرصي ۾ ڪيترن رسالن ۽ اخبارن

جو ايڊيٽر ٿي رهيو، جن مان تحفۂ احباب، بهار اخلاق، ڪچڪول، جعفر زٽلي، الامين ۽ مسلمان ڪافي مشهور آهن. مخلص جي مضمونن تي طنز ۽ مزاح جو رنگ چڙهيل آهي. بلبل مرحوم جي قلم جو سچو زور معاشري ۾ سڌاري آڻڻ ۾ لڳو. نئين تهذيب ۽ تمدن ۾ جيڪي خرابيون عام ٿي ويون هيون، انهن جي بيخ ڪني ڪرڻ لاءِ هن جو قلم تلوار وانگر وهندو هو. ان ڪري سندس طنز ۽ مزاح خالص تعميري آهي ۽ ڪنهن به خاص شخصيت تي بيجا حملي ڪرڻ کان پاڪ آهي. سندس مضمون، ظرافت سبب سنڌي ادب ۾ لازوال حيثيت رکن ٿا. سندس نثر موزون، شائسته ۽ بليغ آهي.

مخلص جي مضمونن ۾ جيتوڻيڪ مزاح ۽ طنز جو پهلو ضرور آهي، ليڪن ان تي گلا ۽ هجو جو رنگ به چڙهيل آهي. سندس اندازِ بيان تلخ لهجه ۽ سخت ڪلاميءَ وارو آهي. سندس مضمونن ۾ نه صرف، وقت جي سياستدانن، زميندارن، پيرن ۽ ٻين مشهور هستين تي نوڪ بازي ۽ نشتر زني ڪيل آهي، بلڪ سندس همعصر صحافين جهڙوڪ شمس الدين بلبل ۽ نوراسلام جي ايڊيٽر مولوي نور محمد نظامانيءَ ۽ وقت جي ٻين اعليٰ هندو ۽ مسلم اديبن ۽ صحافين تي به چٽر ڪئي ويئي آهي ۽ سندن مذاق اڏائي ويئي آهي. اهوئي سبب آهي، جو ڪريم بخش خالد لکي ٿو، ته "مخلص جي مضمونن ۾ فحش ۽ عريان زبان استعمال ڪيل آهي جن ۾ شرافت ۽ اخلاق کي سرِ عام ننگو ڪيو ويو آهي. اهي مضمون

حد درجي جا فحش آهن، پر انهن جي رواني، لفظن جي سٽا ۽ انتخاب، نون جملن جي ترڪيب ۽ محاورن جي ايجاد سببان، اهي تحريرون خالص ادبي حيثيت رکن ٿيون.

ان دور جو ٻيو برک صحافي مولانا دين محمد وفائي آهي، جيڪو جدا جدا وقتن تي صحيفہ قادريہ، الڪاشف، توحيد ۽ الوحيد جو ايڊيٽر ٿي رهيو. هن جا مضمون زياده تر مذهبي آهن، مگر چند ادبي ۽ سياسي مضامين پڻ لکيا اٿس.

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي بہ هن/دور جو هڪ بلند پايہ جو عالم، شاعر ۽ اديب ٿي گذريو آهي. سندس مضامين اڪثر و بيشتر اخبارن ۾ ڇپبا رهندا هوا، جي تاريخ، مذهب ۽ سياست تي هوندا هوا. هن دور ۾ هندن جا بہ ڪيترا رسالا ۽ اخبارون نڪرنديون هيون. سناتن ڌرم پرچارڪ پتر- ماتا- هندو- هندستان- هندواسي وغيره. انهن جا جيڪي بہ ايڊيٽر هوا، تن سڀني ۾ ڇيتمل پرسرام هڪ ناليرو صحافي ٿي گذريو آهي. هن جي ادبي خدمتن کي بہ قدر جي نگاهن سان ڏٺو وڃي ٿو. اخبارن ۾ هن جا سماجي، اخلاقي ۽ سياسي موضوعن تي لکيل مضامين اڪثر شايع ٿيندا رهندا هوا. جن جي مضمونن ۾ غلط ڪار ۽ چالباز سياستدانن، راشي ڪامورن ۽ ڌوڙي سماج جي شر پسند عناصرن تي نڪتہ چيني ڪيل هوندي هئي. ليڪن اهو سڀ ڪجهہ مهذبانہ طريقي ۽ اديبانہ رنگ ۾ هوندو هو. هن جو انداز بيان نهايت دلچسپ ۽ وڻندڙ آهي. سنڌو- اديب سنڌ- مهراڻ- علمي دنيا ۽ ٻيا ڪي

ماهوار رسالا هن دور جي ادب جا نمايندھ جريدا آهن، جي جديد قدرن ۽ نئين طرز تي شايع ٿيڻ لڳا. انهن رسالن جو، ادب جي جديد صنف جي اشاعت ۽ ترقيءَ ۾ وڏو حصو آهي.

جڏهن بمبئي يونيورسٽيءَ طرفان مئٽرڪ لاءِ سنڌيءَ کي لازمي سبجيڪٽ ۽ بي - اي - لاءِ اختياري سبجيڪٽ قرار ڏنو ويو، تڏهن هن صنف اڃا به گهڻي ترقي ڪئي. جدا جدا ڪورسن جي مناسبت سان ڪيترا ئي سنڌي نثر ۽ نظم جا انتخاب شايع ٿيا، جن ۾ چونڊ سنڌي نثر ۽ چونڊ سنڌي نثر و نظم، ڪافي مشهور آهن.

هن دور جي آنهن چند مضمونن جي ڪتابن جا نالا درج ڪريان ٿو، جن جي حيثيت ادب ۾ مسلّم آهي ۽ جن جي سبب سنڌي زبان جي مضمونن جي خزاني ۾ هڪ بيش بها اضافو ٿيو. زبان، اسلوب بيان ۽ ٻين فني خصوصيتن سببان هنن مان هرهڪ ڪتاب پنهنجي جاءِ تي هڪ بهترين فن پاره آهي.

١- ڳوناٽي چهر ۽ انار ڏاڻا ـــ نارائڻ داس ملڪاڻي
٢- ادبي غنچو ـــ رام پنجواڻي ۽ نارائڻداس ڀمڀاڻي
٣- چٽگون ـــ تيرٿ بسنت
٤- ادبي آئينو ـــ ليکراج عزيز
٥- سدا گلاب ـــ لالچند امر ڏنو مل (هن مجموعہ ۾ ڪي طبعزاد مضمون آهن تہ ڪجهہ وري هندي مضمونن جو ترجمو آهن).
٦- درس عمل ۽ ادبي انتخاب ـــ عثمان علي انصاري

(ادبي انتخاب ۾ پين پولين 'تان ترجمو ٿيل مضمون به شامل آهن).

ازانسواءِ مسافريءَ جو مزو، سير جو رنگ، انسان ۽ انسانيت، ويچار ۽ من جي مٺيا وغيره جو شمار به مضمونن جي سٺن ڪتابن ۾ ڪيو وڃي ٿو. پيا به ڪيترا ئي هندو ۽ مسلمان مشهور اهل قلم آهن، جن جا مضامين هن دور جي اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيا؛ جيئن ته محمد صديق مسافر، محمد صالح پٽي، منگهارام ملڪاڻي پيرو مل مهر چند، ڊاڪٽر دائود پوٽو، عثمان علي انصاري، شيخ عبدالله عبد، علي محمد راشدي، ڪشنچند عزيز، ميران محمد شاه، الهه بچايو سمون، مولانا محمد نورنگ زاده، نبي بخش بلوچ، محمد اسماعيل عرساڻي، وغيره. انهن مان ڪيترا اهي اديب آهن جن جا مضامين ايندڙ دور تائين به شايع ٿيندا رهيا؛ تنهنڪري سندن مضامين جو تذڪرو ٽيئن دور ۾ ٿيندو.

تعداد ۽ ڪثرت جي لحاظ کان سنڌي مضمون نگاريءَ جو هيءَ شاهڪار دور آهي، جنهن ۾ هن صنف جي هر زاويه کان ترقي ٿي. سياسي، مذهبي، سماجي، تهذيبي، تعليمي، اخلاقي، سوانحياتي، تاريخي، ادبي، تفريحي ۽ پين به هرطرح جي نقطه نگاه کان قسمين قسمين مضامين لکيا ويا، جن ۾ سنجيده ۽ فڪرانگيز مضامين به آهن ته بحث مباحثي ۽ دليل دلائل وارو رجحان رکندڙ مضامين به آهن، ازانسواءِ ڪيترا مضمون نڪته چيني ۽ طنز و مزاح سان به لبريز آهن. چند مضمون وري هزل ۽ ظرافت جي

چاشنيءَ سان پريل آهن.

مضمون‌نگاريءَ جي ايتريءَ ساريءَ ترقيءَ سنڌي ادب سان گڏ زبان جي لغت ۾ پڻ اضافو آندو. جديد زماني جي تقاضائن ۽ نئين فڪر جي ترجماني ۽ اظهار لاءِ نوان نوان علمي اصطلاح، نيون نيون ترڪيبون ۽ تشبيهون جوڙيون ويون، جنهنڪري سنڌي زبان ۾ وسعت بيان به آئي ته ان سان گڏوگڏ شيرين ۽ دلڪش انداز پڻ پيدا ٿيو.

سنڌي مضمون‌نگاريءَ جو ٽيون دور قيام پاڪستان کان وٺي اج ڏينهن تائين هليو ٿو اچي. هن دور ۾ مضمونن جا ڪي گهڻا مجموعا شايع ڪونه ٿيا، جنهن سان هن صنف جي ترقيءَ جي سلسلي ۾ سست رفتاريءَ جي سڌ پوي ٿي؛ پر جيڪڏهن باريڪ بين نظر سان چند چاڻ ڪبي ته معلوم ٿيندو ته هن صنف به ٻين ادبي صنفن جيتري ترقي ضرور ڪئي آهي. ڪيترن اديبن جا مضامين جدا جدا رسالن ۾ آيل آهن، ليڪن اها اسان جي بدقسمتي چئبي جو هر هڪ مصنف جي جدا جدا ڇپيل مضمونن کي، هڪ ڪتاب ۾ گڏ ڪري، شايع ڪرڻ جو ڪم اڃا نه ٿيو آهي. ان جو سبب اهو آهي جو اسان وٽ اشاعتي ادارا تمام ٿورا آهن؛ جن جا وسيلا نهايت ئي محدود آهن، جنهنڪري نه ڪي پاڪستان کان اڳ جا ڪتاب دوباره شايع ٿي سگهيا آهن ۽ نه وري گذريل دور ۽ هن دور جي مضمونن مان جدا جدا ادبي چيزن کي چونڊي، هڪ ڪتاب ۾ شايع ٿيڻ جو موقعو

ملي سگھيو آهي.

مسٽر عثمان علي انصاري سنڌ جو مشهور اهل قلم ۽ اديب ٿي گذريو آهي. هن صاحب جيتوڻيڪ ٻين به ادبي صنفن تي قلم آرائي ڪئي آهي؛ مگر هو بنيادي طور هڪ مضمون نگار هو. پاڪستان کان اڳ ۾ به هن جا مختلف رسالن ۾ ڪيترا مضمون آيل آهن. سندس هڪ مجموعو 'درس عمل' شايع به ٿيل آهي، جو نفسياتي ۽ تعليمي نقطهٔ نگاه کان لکيل آهي. هي مضمون خصوصاً شاگردن ۽ استادن ۾ اصلاح آڻڻ جي غرض کان لکيا ويا هئا، جيئن شاگردن ۾ تعليم پرائڻ جو شوق وڌي، ۽ استادن ۾ محنت ڪرڻ ۽ پڙهائڻ جو جذبو پيدا ٿئي. شگفته عبارت، وڻندڙ بيان ۽ اديب جي شخصي آزمودن ۽ تجربن ڪري، سندس مضمون نهايت ئي جاندار بنجي پيا آهن. هن دور جي ماهي مهراڻ ۽ نئين زندگي رسالي ۾ سندس چند مضمون شايع ٿيل آهن؛ جن مان ”سنڌ جي تهذيب“ مشهور آهي. جو اول الذڪر رسالي ۾ شايع ٿيو آهي. هلندڙ دور ۾ راقم جا به ڪيترا مضمون سنڌ جي مختلف تعليمي ۽ ادبي رسالن ۾ شايع ٿيا آهن. مثلاً توحيد، عام راءِ، فردوس (هالا)، نئين زندگي، نئين ڪيتي، ڳوٺ سڌار، تعليم اخبار، ماهي مهراڻ ۽ روزنامه مهراڻ جا سالنامه نمبر وغيره. انهن سڀني مضمونن جي فهرست علحده علحده موضوعن تحت، هيٺ درج ڪجي ٿي. منهنجا مضمون سلاست، دلچسپ انداز بيان ۽ مضمون نگاريءَ جي ٻين

ڪيترين ٽي خوبين ڪري ادبي حلقن ۾ گهڻو ساراهيا وڃن ٿا.

(تعليمي مضامين)

۱- اڳوڻي تعليم ۽ هاڻوڪي تعليم.
۲- ماسترن جون مشڪلاتون. ۳- لازمي تعليم.
۴- ڪجهه ڏوهه پنهنجو به آهه.
۵- تعليمي نفسيات. ٦- اسڪولي نظم و نسق.

(شخصيات، سوانح ۽ تاريخ)

۱- بلا شاه. ۴- پٿورو پير.
۲- مشڪل ڪشا. ۵- رحمت اللعالمين.
۳- اڏيرو لعل.
٦- روم جي تاريخ جو هڪ خوني ورق.

(سير و سياحت ۽ معلومات)

۱- ٽئڪسيلا. ٦- وسڪارو.
۲- پتنگ. ۷- پلو.
۳- ڏونرا هنگورا. ۸- گوڙيءَ جا ڏهرا.
۴- روپا ماڙي. ۹- فتح باغ ۽ جوڻ.
۵- ولاسو.

(متفرق)

۱- شاه جي شعر ۾ ريگستان. ۲- لاهوتي.
۳- حضرت عمر بن عبدالعزيز.
۴- آغا عبدالحليم شرر جي ڊرامن جو اخلاقي پهلو.

انهن ميني مضمونن مان اڪيا ڪنهن کي به ڪتابي

صورت ۾ نه آندو ويو آهي. انهن کان علاوه پيا ٻه مضمونن جا مجموعا 'خيال خاطر' ۽ 'نقش عمل' شايع ٿيل آهن، جي پنهنجي افاديت ۽ علمي نقطهٔ نظر سببان جدا جدا تعليمي ۽ نصابي ڪتابن ۾ شامل ٿي چڪا آهن.

پاڪستان ٺهڻ سان جن قلمڪارن هن ميدان ۾ قدم رکيو آهي، تن ۾ مسٽر ڪريم ڏنه راڄپر جو نالو خاص طرح سان ورتو وڃي ٿو. هن جا ڪيترائي مضامين نئين ڪيتي رسالي ۾ شايع ٿيا هوا. نئين ڪيتي اداري طرفان، انهن مان ڪي مضمون گڏ ڪري، ڪتابي صورت ۾ شايع به ڪرايا ويا، جنهن مجموعي جو نالو 'ڪڪ هيٺان لڪ' آهي. سير و سياحت متعلق پيا سندس مضامين سندس ڪتاب 'آمريڪا جو سير' ۾ آهن، جو ساڳئي اداري جو شايع ڪرايل آهي. هن جا مضمون اڪثر معلومات افزا آهن ۽ انهن ۾ تفريح ۽ اصلاح جو گهڻو خيال رکيو ويو آهي. منجهس ڪم آيل زبان به نهايت ئي شسته آهي، جنهنڪري پڙهندڙ سندس تحرير مان علم پرائڻ سان گڏ لطف اندوز به ٿئي ٿو.

عطا حسين شاه موسوي پڻ هن دور جو هڪ بهترين انشا پرداز آهي. هن جي مضمونن جو هڪ مجموعو 'ڪچ ڪوڏيون' آهي، جنهن کي ادبي حلقن ۾ گهڻي شهرت حاصل آهي. ان ۾ سيئي مضمون مصنف جا طبعزاد آهن، جن جي طرز بيان/ نهايت ئي لطيف ۽ وڻندڙ آهي. ڪي مضمون دلچسپ مزاح ۽ ظرافت سبب گهڻي ذوق ۽ شوق سان پڙهيا وڃن ٿا، خصوصاً سندس مضمون 'شڪار' کي

گهڻو پسند ڪيو ۽ ساراهيو ويو ٿو.

هن دور ۾ جن هندو اديبن جا سنڌ جي رسالن ۾ مضامين شايع ٿيندا رهيا آهن، تن ۾ پروفيسر چيتن ماڙيوالا جو نالو قابل ذڪر آهي. هن صاحب جا اڪثر مضامين ٽه ماهي مهراڻ ۾ شايع ٿيا آهن. هو گهڻو ڪري تاريخي مضمون لکندو آهي، ڇاڪاڻ ته هو تاريخ جوئي پروفيسر آهي. هن جا تاريخي مضمون نهايت دلچسپيءَ سان پڙهيا وڃن ٿا. سندس انداز بيان اهڙو ته وڻندڙ آهي، جو تاريخ جي تلخ حقيقتن کي پڙهڻ سان اهڙو ته لطف ايندو آهي، جهڙو هوند ڪنهن مختصر افسانې پڙهڻ سان اچي. اهو پروفيسر صاحب جوئي ڪمال آهي، جنهن تاريخي اتهاس کي به 'ادب' جو حصو بنائي ڇڏيو آهي. ٽه ماهي مهراڻ ۾ سندس هيٺيان مضامين شايع ٿي چڪا آهن:

١- دوستاڻو ناتو

٢- سنڌ ۽ افغانستان جي پهرين لڙائي.

٣- سنڌو نديءَ تي واپاري آمد رفت جو نئون رنگ.

٤- هندستان ۾ انگريزي سلطنت تي رومي ڪاهه جو ادڪو.

ورهاڱي کان اڳ به هن جي مضمونن جو هڪ مجموعو به عنوان 'تاريخي مضمون' شايع ٿيو هو. هندستان ۾ سندس به نوان مجموعا 'اتهاسڪ چتر' ۽ 'وچتر ورق' شايع ٿيا آهن.

ڊاڪٽر علي احمد قاضي به هن دور جو ڪهنه مشق اهل قلم ۽ انشا پرداز آهي. هن جا به ڪيترا ئي مضمون ماهوار نئين زندگي ۽ ٽه ماهي مهراڻ ۾ شايع ٿي

چڪا آهن، جن مان چند هي آهن:

١- عشق ۽ عقل. ٢- فلسفو ۽ سائنس.
٣- آسائي ۽ نراسائي. ٤- سچ ۽ ڪوڙ.
٥- پليگ.
٦- ماڻهوءَ جي ڪِلَ جون ٽي ڪنجيون.

پروفيسر جهامنداس ڀاٽيه سنڌي زبان جو برک اديب ۽ مضمون نگار ٿي گذريو آهي. ورهاڱي کان اڳ واري دور ۾ هو ماهوار 'سنڌوءَ' جو ايڊيٽر ٿي رهيو هو. جتان هن جي ادبي زندگيءَ جو/آغاز ٿيو. موجوده دور ۾ هن جا بهترين مضمون سه ماهي مهراڻ ۾ ادب لطيف جي عنوان هيٺ شايع ٿيا، جن ۾ هن زندگيءَ جي گوناگون مسئلن کي ٽئگور ۽ خليل جبران جي اسلوب ۽ انداز ۾ بيان ڪيو آهي. انهن مجموعن جو جرمني زبان ۾ به ترجمو ٿيو آهي ۽ اتي جي ريڊيو اسٽيشن تان پڻ نشر ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح سان اهي مضمون انگريزي ۽ ٻين زبانن ۾ ترجمو ٿيل آهن. هن جا مضمون ڪيترن مشهور رسالن مثلاً: شاعر، مارئي، نئين زندگي، روح رهاڻ ۽ روزنامه عبرت ۾ شايع ٿيل آهن.

سيد ميران محمد شاهه، سياسي ميدان جو هڪ/شهسوار ٿي گذريو آهي. هو هڪ سٺو اديب ۽ شاعر به هو. جيتوڻيڪ ملڪي سياست سان وابسته هئڻ سبب، ادب ۾ گهڻو ڪم سرانجام ڏيئي نه سگهيو آهي؛ پر ورهاڱي کان اڳ سندس ڪي مضمون رسالن ۾ شايع ٿيل آهن. سندس ڪي مضمون درسي نصاب ۾ به گهڻو عرصو شامل

رهيا، جهڙوڪ 'دل جي طلب'[١] ۽ گنجي ٽڪر جو سير'.
الهه بچايو سمون به هڪ چڱو مضمون نگار ليکيو وڃي ٿو. سير ڪوهستان سندس هڪ بي نظير تصنيف آهي، جا انداز بيان جدت ۽ ندرت جي نقطهء نظر کان بلڪل منفرد آهي. سندس ڪي مضمون جدا جدا رسالن ۽ نصابي ڪتابن ۾ شايع ٿيا آهن.٬
مٿي جن مضمون نگارن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن کان علاوه ٻيا به ڪيترائي معروف ۽ غير معروف مضمون نگار آهن، جن جا مضمون رسالن ۽ روزنامه اخبارن ۾ گاهي گاهي ايندا رهن ٿا؛ مثلاً، لعل بخش ٽالپر جا مضمون، ضمير شاه جو مڪان، دل جا افسانا ۽ ننهنجيون اکڙيون، سه ماهي مهراڻ ۾ ڇپجي چڪا آهن. اهڙيءَ طرح ولي محمد طاهرزاده جو هڪ مضمون 'ماروئيءَ جي محبت' پڻ ساڳئي رسالي ۾ شايع ٿيو آهي. اصلوڪن مضمونن کان سواءِ ٻين زبانن مان به ڪيترا ئي ترجمو ٿيل مضمون مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇپجي چڪا آهن ۽ اهو سلسلو چالو آهي.
جيڪڏهن هرهڪ لکندڙ، جنهن جو ڪو هڪ به مضمون لکيل آهي، تن مڙني جو هتي ذڪر ڪيو ويندو، ته هيءَ مقالو نهايت طويل ٿي ويندو، لهاذا مناسب ائين آهي ته مقالي کي ختم ڪيو وڃي. مضمون نويسيءَ جو شوق روز بروز وڌندڙ آهي ۽ اميد آهي ته ايندڙ چند سالن ۾ سنڌي ادب جي هيءَ صنف توقع کان وڌيڪ ترقي ڪري.

پورو ٿيو.

رونق پبليڪيشن حيدرآباد جا ڪتاب

شايع ٿيل:

مجاهد — مترجم ڊاڪٽر منظور احمد عرساڻي — ٤-٠٠

حضرت ايوب عليه — مصنف ڊاڪٽر منظور احمد عرساڻي — ٠-٥٠

حضرت موسيٰ عليه ۽ حضرت خضر عليه " " " " " — ٠-٥٠

سنڌي ادب ۾ تنقيد مصنف شمس الدين عرساڻي — ٤-٠٠

چار مقالا — مصنف محمد اسماعيل عرساڻي — ٢-٠٠

زير طبع:

ربيڪا (شهرهٔ آفاق انگريزي ناول جو ترجمو)
مترجم ڊاڪٽر منظور احمد عرساڻي

طويل افسانا — مصنف محمد اسلم عرساڻي

محشر خيال — مصنف حيدر علي لغاري

ڪليات عرساڻي — ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪلام جو مجموعو
مصنف محمد اسماعيل عرساڻي

مضامين عرساڻي — مختلف موضوعات تي مشتمل مضمونن جو مجموعو
مصنف محمد اسماعيل عرساڻي

ايڊگر ايلن پو جون ڪهاڻيون — مترجم غلام قادر سيال

سائنس جي تاريخ — مترجم محمد قاسم شورو

ڊيني فشر جي هيجان انگيز زندگي هيرالڊ رابنس جي انگريزي ناول جو ترجمو — مترجم سعيد احمد حافظ

ڪتابن گهرائڻ جو پتو:

رشيد احمد عرساڻي

مئنيجر: رونق پبليڪيشن

اتم چنداڻي گهٽي، نزديڪ ڪورين جو پڙ، حيدرآباد.

حيدري پرنٽنگ پريس، لجپت روڊ، حيدرآباد.

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي ورِي پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَـنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِيـن. اهڙي حالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَـنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پو بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَـنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ
کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽
ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.
شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجههَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ،
پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ
جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجههِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ
اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ
”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ
وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها، تُوڙي نيرا، ساوا تُوڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا يارُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)